

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus LXX.

Fasc. 4.

GYÉMÁNT RICHÁRD

**Magyarország népesedéstörténete
a 12. században**

SZEGED
2007

Edit

Comissio Scientiae Studiorum Facultatis Scientiarum Politicarum et Juridicarum
Universitatis Szegediensis

ATTILA BADÓ, ELEMÉR BALOGH, LÁSZLÓ BLUTMAN, PÁL BOBVOS,
LÁSZLÓ BODNÁR, ERVIN CSÉKA, JÓZSEF HAJDÚ, MÁRIA HOMOKI-
NAGY, ÉVA JAKAB, JENŐ KALTENBACH, TAMÁS KATONA, JÁNOS
MARTONYI, IMRE MOLNÁR, FERENC NAGY, PÉTER PACZOLAY, BÉLA
POKOL, JÓZSEF RUSZOLY, IMRE SZABÓ,
LÁSZLÓ TRÓCSÁNYI

Redigit
KÁROLY TÓTH

Nota
Acta Jur. et Pol. Szeged

Kiadja

a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának
tudományos bizottsága

BADÓ ATTILA, BALOGH ELEMÉR, BLUTMAN LÁSZLÓ, BOBVOS PÁL,
BODNÁR LÁSZLÓ, CSÉKA ERVIN, HAJDÚ JÓZSEF, HOMOKI-NAGY
MÁRIA, JAKAB ÉVA, KALTENBACH JENŐ, KATONA TAMÁS,
MARTONYI JÁNOS, MOLNÁR IMRE, NAGY FERENC, PACZOLAY PÉTER,
POKOL BÉLA, RUSZOLY JÓZSEF, SZABÓ IMRE,
TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ

Szerkeszti
TÓTH KÁROLY

Kiadványunk rövidítése
Acta Jur. et Pol. Szeged

ISSN 0324–6523 Acta Univ.
ISSN 0563–0606 Acta Jur.

Bevezető

Jelen tanulmány a Magyar Királyság 12. századi, egészen pontosan az 1095 és 1196 közötti népesedéstörténetét szeretné a témakör iránt érdeklődővel megismertetni.

Sokak számára – beleértve bizonyos szakmai köröket is – ez a korszak a magyar történelem egyik „legtávolabbi” és – talán – legszürkébbnek tartott korszaka.

Napjainkban – 2007-ben – a 12. század története, népessége, gazdasága, társadalmi-politikai, illetve közművelődési viszonyai a magyar lakosság számára kevésbé ismert. Ez nem meglepő, hiszen a középiskolai történelemkönyvek alig néhány oldalon taglalják a 12. század történéseit.

A 12. század – amelyet hívhatnánk a rövid életű Árpád-házi királyok korszakának is – látszólag háttérbe szorul a 11. század „látványos” cselekményei, az államalapítás, a kereszténység felvétele és megszilárdulása, a véres pogány-lázadások mellett. A 12. századot követő 13. század tatárjárása, az Aranybulla kiadása, az utolsó Árpádok harcai az oligarchákkal szintén megerősíthetik gyánunkat a 12. század érdektelenségével kapcsolatban.

A tanulmány segítségével az érdeklődő bepillantást nyerhet a 12. század korántsem eseménytelen, a korai feudalista Magyar Királyság létét meghatározó korszakába.

Számos történelmi szakirodalom Könyves Kálmán halálával zárja le a 11. század történéseit, valamint II. István uralkodásától kezdi ismertetni a 12. század időszakát. Azonban Könyves Kálmán uralkodása jobbra 1100 utánra esett, ezért a szerző Könyves Kálmán uralkodásától egészen III. Béla haláláig (1196) tárgyalja a kérdéses korszakot.

Az olvasó által kezében tartott tanulmány elsősorban a népesedéstörténet szempontjából kívánja a „trónharcok és pártküzdelmek” korszakát megközelíteni. Természetesen a népesedéstörténet ismertetése elképzelhetetlen az adott korszak politikatörténetének, gazdaságának, közművelődési és egyéb viszonyainak rövid ismertetése nélkül.

A tanulmány elolvasásával a 12. század „szürkésege” remélhetőleg szerte-foszlik az érdeklődő képzeletében...

I.

1. Rövid bevezetés a történeti demográfiába

A népesedéstörténet kérdéseivel a történeti demográfia foglalkozik. Természetesen nem mellőzhető más tudomány ismerete sem (pl. történettudomány).

A *demográfia fogalmát* a következők szerint fogalmazhatjuk meg: „*a demográfia az a történetileg kialakult tudomány, amely sajátos módszerekkel vizsgálja a népesség számát, összetételét, területi elhelyezkedését és állapotát, ezek változásait és tényezőit, valamint a népesség és a népesedés jelenségeihez fűződő társadalmi-gazdasági kölcsönhatásokat és következményeket, feltárja a népesség megújulásának, a népesedés jelenségeinek törvényszerűségeit.*”¹

A *történeti demográfia* – a demográfia definíciójához kapcsolódóan – szűkebb értelemben azokkal a népesedési kérdésekkel, demográfiai folyamatokkal foglalkozik, amelyek a hivatalos statisztikai szolgálat megjelenése (1869) előtti időszakban jellemeztek egy meghatározott területen (Magyarországon) élő népességet. *Tágabb értelemben* a történeti demográfia része a hivatalos statisztikai szolgálat megjelenése utáni demográfiai folyamatok elemzése is.

Napjainkban szakértői – statisztikus, demográfus – körökben jelentős vita zajlik abban a tekintetben, hogy a (történeti) demográfia tárgyát csak a hivatalos statisztikai szolgálat megjelenése utáni demográfiai folyamatok képzik, vagy annak tárgya sem szervezettel, sem időben nincs korlátozva.²

A történeti demográfia *fontosságát* az adja, hogy bár az egyes országok statisztikai hivatalainak munkája alapvetően a jelenre vonatkozik, *a jelennek a múlttal való összehasonlítását, a fejlődés, illetve visszafejlődés mértékét, továbbá a trendek, és tendenciák megállapítását jelentősen elősegíti.*³ Továbbá *jelentős ismeretanyaggal látja el az ún. háttértudományokat*, amilyen például a közgazdaságtudomány vagy történettudomány.

Az előző bekezdésben említett kiemelkedő jelentőség ellenére, mind a mai napig nem valósult meg hazánk történeti demográfiájának megírása. Ennek egyik jelentős oka, hogy a történelmi *koronként eltérő források szinte koronként eltérő tudományos ismereteket követelnek meg.* Továbbá az sem elhanyagolható szempont, hogy minél régebbi korokat vizsgálunk, annál *kevesebb statisztikai adatsor áll rendelkezésre.* Kijelenthetjük, hogy már a 18. század első felének népmozgalmi adatai is jórészt ismeretlenek a ma élő kutatók számára. A 18. század előtti források, melyekből a népesség számára és területi elhelyezkedésére, megoszlására következtetni lehet nem népességi összeírások, hanem adózási, birtokigazgatási, egyházi vagy katonai célú felmérések eredményei. Az említett

¹ GYÉMÁNT RICHÁRD – KATONA TAMÁS – SZONDI ILDIKÓ: *Demográfia*. Második, átdolgozott kiadás, Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2005, 8–9. p.

² KOVACSICS JÓZSEF: Történeti demográfia. In Klinger András (szerk.): *Demográfia*. KSH, Bp., 1996. 411. p.

³ GYÉMÁNT RICHÁRD – KATONA TAMÁS – SZONDI ILDIKÓ: *Demográfia*. Negyedik, átdolgozott kiadás, Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2006, 282. p.

források adataiból a történeti demográfia módszereivel vonhatunk le következtetéseket hazánk népesedési viszonyaira.

A korábbi századok népesedési, szociális, gazdasági és kulturális adatai még inkább homályba vesznek.⁴ Magyarországon a statisztikai tevékenység „előjelei” a középkor végén, az újkor hajnalán jelentek meg. Az újkor előtti történelmi időszakok adatainak megismeréséhez más tudományok (régészet, embertan, stb.) ismeretanyagát kell segítséghez hívni.

Sajnálatos módon a történelmi korok népesedési és egyéb adatainak feltárását sokszor *elődeink „gondatlansága”* is nehezítette. Elődeink sokszor könnyelműen „selejtezték ki” a ma már pótolhatatlan értékű régi adó-, birtok- és népességi összeírási könyveket.⁵

Az a kutató, aki egy letűnt korszak történelmét ismeri, továbbá birtokában van a népmozgalmi és egyéb összeírások körülményeire vonatkozó információknak, tisztában van a statisztikai adatok feldolgozásának és elemzésének módszertani kérdéseivel, annak a történeti demográfia a „kulcs”, hogy egy régebbi történelmi korszak „ajtaján” belépve modellezze annak az időszaknak a népesedési, társadalmi, gazdasági, szociális, kulturális és egyéb jellemzőit.

2. A történeti demográfia forrásai

A történeti demográfia *forrásanyagait* időbeli keletkezésük szerint négy, illetve öt csoportra oszthatjuk:

- I. A honfoglalás időszakától az Árpád-házi uralkodók kihalásáig (1301).
- II. Az 1301-től a török kor végéig terjedő időszak.
- III. A XVIII. századi telepítések (új „honfoglalás”), a II. József (1780–1790) idejében végrehajtott első népszámlálástól (1784–1787).
- IV. Az első statisztikai célú népszámlálástól a hivatalos statisztikai szolgálat kialakulásáig (1869) terjedő korszak.⁶
- V. Bizonyos szakmai körökben a történeti demográfia tárgyát képző a Központi Statisztikai Hivatal felállítását követő időszak statisztikai és demográfiai jelenségeinek elemzése is.

⁴ „... olyan összeírások, melyek a népesség számának akár csak hozzávetőleges megállapítását az egész országra vagy legalább nagyobb területekre lehetővé tennék az Árpádok korából eddig még nem ismeretesek...” RÁTH ZOLTÁN: *Magyarország statisztikája*. Bp., 1896, 122. p.

⁵ Veszprém vármegye 1923-ban „szabadult meg” az 1828. évi megyei összeírás anyagától. Olykor az is előfordult, hogy a gondatlan kezelés következtében a háborúk semmisítették meg régebbi korok emlékeit, például a Fővárosi Levéltárban elhelyezett 1857. évi osztrák népszámlálás ismeretanyagának jelentős részét a II. világháború pusztításai tették tönkre.

⁶ KOVACSICS JÓZSEF: i. m. 414. p.

3. A történeti demográfia módszerei

A történeti demográfia – elsősorban a II., III., IV., és V. korszakok forrásanyagaival vonatkozóan – *sajátos módszerekkel rendelkezik*, amelyek közül a legfontosabbak a következők:

1. forrásértékelés,
2. feldolgozás,
3. becslés,
4. helytörténeti vizsgálódások,
5. családrekonstrukció,
6. formális demográfiai indexek,
7. trendszámítás.

A történeti demográfiai kutatásokhoz nemcsak egy adott korszak, illetve a statisztikai alapok ismerete szükséges, hanem meg kell tudni határozni a statisztikai adatgyűjtés célját, illetve tartalmát is. A statisztikai adatgyűjtés még önmagában nem elégséges, mindenképp szükséges elvárás, hogy a „számok tömegeiből” ki tudjuk olvasni egy adott történelmi korszak népességének számát, annak struktúráját, illetve népmozgalmi sajátosságait. Az előbbieket ismeretében sem biztos azonban, hogy a rendelkezésre álló „számok tömege” alkalmas statisztikai feldolgozásra.

A történeti demográfia módszerei közül a *forrásértékelésnek* van elsődleges szerepe. Ennek hiányában ugyanis nem végezhetjük el a rendelkezésünkre álló adatok feldolgozását, illetve felhasználását. Mindenképp szükséges a forrásanyag mélyreható vizsgálata, a definíciók, fogalmak egyértelmű tisztázása. Csak gondos forrásértékelés során lehet eldönteni, hogy a forrásanyag alkalmas-e feldolgozásra. Amennyiben megfelel az említett célnak, akkor lehetőség nyílik egy letűnt korszak társadalmi-gazdasági jellemvonásainak megismerésére.

A történeti demográfiai *adatok feldolgozása* kapcsán meg kell határoznunk a feldolgozandó adatok körét, illetve ezen adatok csoportosítását. Előfordulhat, hogy a történeti demográfiai forrásanyagok feldolgozásánál speciális nyelvi és paleográfiai ismeretek szükségesek. A statisztikai adatok feldolgozása után történhet a statisztikai elemzés, illetve az összefüggések megállapítása, valamint a következtetések levonása.

A történeti demográfiai adatoknál nem ismerhetünk minden adatot; nem ismerhetjük adott esetben a népesség, vagy a lakóházak teljes számát. Alapvető feladatunk, hogy a rendelkezésekre álló adatainkat kiegészítve következtetéseket vonjunk le a vizsgált történelmi korszak társadalmi-gazdasági adatainak egészére vonatkozóan. Ebben van nagy szerepe a *becslésnek*.⁷ A becslés analógiai (hasonlósági) következtetéseken alapszik. Végrehajtásánál nagyon körülte-

⁷ A becslésnek – az ismert és ismeretlen sokaság közötti összefüggést alapján – három típusa lehetséges: térbeli, időbeli és tárgy becslés. KOVACSICSNÉ NAGY KATALIN: *Statisztika*. Rejtjel Kiadó, Bp., 1997, 23. p.

kintően kell eljárni, számos lépést szükséges figyelembe venni. Ilyen például az összeírt jelenségek pontos fogalmának, illetve azt követően az összeírás hibaszázalékának megállapítása. Maga a becslés feltételezi, hogy ismerjük a rész és egész közötti összefüggést. A becslés lényege abban a feltevésben rejlik, hogy hasonló körülmények között a jelenségek rendszerint azonos alakulást mutatnak.

A *helytörténeti kutatások* általában egy kisebb közigazgatási, területi egység (pl. város, falu, [vár]megye stb.) alapos vizsgálatát tartják szem előtt. Ezek a kutatások értékesek lehetnek történeti demográfiai szempontból is. A történeti demográfia adatai egy vázat adnak, melyre a helytörténeti kutatás felépülhet.

A helytörténeti elemzéseknél lehetőség van egy adott társadalom, illetve a gazdaságtörténet mélyebb vizsgálatára. A helytörténeti kutatások nagy előnye, hogy – az országos adatsorokkal szemben – egy kisebb területi egységre vonatkozik, ezáltal a vonatkozó statisztikai adatokat könnyebb ellenőrizni, illetve értékelni.

A történeti demográfia fontos vizsgálódási formája a *családrekonstrukció módszere*, amely akár a 18. századtól – tehát az állami anyakönyvezés, illetve a statisztikai szolgálat megalakulása előtti időből – is viszonylag pontos eredményeket képes produkálni az egyházi összeírások és egyházi anyakönyvek alapján. A családrekonstrukció segítségével lehetőség nyílik arra, hogy az egyház által nyilvántartott keresztelők, házasságkötések és temetések számából következtethessünk egy történelmi korszak népmozgalmára.

Évjáratok kutatásainak *demográfiai indexei* a leghatékonyabb módszerek valamely népesség kritikus változásainak dokumentálására bizonyos időre vonatkozóan. A demográfiai indexek használatánál a nyers demográfiai adatok idősorainak rekonstruálása vagy a korábban összesített adatok újrendezése meg kell, hogy előzze az évjárat diagramok kialakítását és a demográfiai indexek konstruálását. A mintavételi adatok és ügyesen kialakított demográfiai indexek használata jelentős revízióra vezethet a történelmi folyamatok megértése során.⁸

Végül a *függvénytani módszerek* is segítséget jelenthetnek a történeti idősorok hiányzó adatainak becslésénél, extrapoláció (előrejelzés) vagy interpoláció (adatpótlás) útján. Alapvetően háromféle módszert követhetünk:

- a) lineáris interpoláció;
- b) exponenciális interpoláció és
- c) trendszámítás segítségével meghatározni a hiányzó évek számait, illetve korrigálni a megbízhatatlannak tűnő adatokat.

⁸ KOVACSICS JÓZSEF: i. m. 437. p.

II.

1. A 12. század népesedéstörténetének problematikája

A 12. század népesedéstörténete a történeti demográfia forrásanyagán belül az első csoportba tartozik. Az *első időszak*, amely a honfoglalás kezdetétől, 895-től 1301-ig tart, bár kétség kívül hosszú korszaknak tűnik, azonban *demográfiailag értékelhető forrásanyag meglehetősen kevés áll rendelkezésünkre*. Ebben a korszakban csupán *becslésekre*, korabeli *oklevelek tartalmára*, valamint a *nyelvészet*, az ember származásával, alaktani sajátosságaival és azok földrajzi variálódásával foglalkozó tudomány, az *embertan*, illetve a *régészet* megállapítására *hagyatkozhatunk*.

A régészeti feltárások során számos feltárt falu, temető, illetve csontmaradvány értékes információkat hordoz a demográfia kutatóinak számára is. A régészeti feltárásokkal – különösen a temetőfeltárásokkal – kapcsolatban szükséges megjegyeznünk, hogy nehezen, vagy egyáltalán *nem tudjuk megkülönböztetni* a korabeli magyarok, valamint a beolvadt, illetve azonos emlékeket őrző népcsoportok (pl. kabarok, úzok, besenyők, székelyek stb.) leletanyagait.

A Kárpát-medence a 12. század elején viszonylag sűrűn lakott belső sík- és dombvidékekből és az ezeket körülvevő lakatlan vagy gyéren lakott hegyvidékből állt.

A 12. századi Magyar Királyság lélekszámát megbízható módon *nem tudjuk meghatározni*. A történészeink becslései, illetve az ezeken alapuló számítások eredményeképpen következtethetünk arra, hogy a *12. században az ország népessége minden bizonnyal elérte a másfél millió főt*. Azonban hangsúlyoznunk kell, hogy ezt az adatot csak mint „*hozzávetőleges értéket*” szabad elfogadni.⁹

Minden bizonnyal elfogadható viszont az a megállapítás, hogy a magyarországi népesség jórészt magyar volt, ugyanakkor jelentős számban képviseltették magukat a különféle népcsoportok. A pontos értékek megállapítását lehetetlenné teszi az a körülmény, hogy hiányzik minden „fogódzó” a magyarországi népcsoportok, etnikumok megoszlási viszonyszámainak megállapításához.

Nem elhanyagolhatók továbbá a demográfiai tényezők sem. Ezek közül elsősorban a *mechanikus népmozgalmat*, a *vándorlást* kell megemlítenünk, annak is alapvetően két típusát a külső, illetve a belső vándorlást.¹⁰ Fontos megjegyeznünk, hogy a 12. században folyamatos volt az ország területére történő *be-, illetve kivándorlás* (külső vándorlás), valamint az *ország területén belül* (belső vándorlás) is jelentős „*népmozgások*” mentek végbe.

⁹ Székely György (főszerk.) – Bartha Antal (szerk.): *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1984, 1092. p.

¹⁰ GYÉMÁNT RICHÁRD – KATONA TAMÁS – SZONDI ILDIKÓ: *Demográfia*. Harmadik átdolgozott kiadás, Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2006, 216. p.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk továbbá a többségi magyar társadalom *asszimiláló* hatását sem, amely már közvetlenül a honfoglalás után is megmutatkozott a Kárpát-medencében „talált” népelemekkel.

A 12. század népesedéstörténetének vázolásánál legnagyobb probléma mégiscsak az, hogy – a honfoglalás és – az Árpád-kor népességszáma „demográfus” elődeink nem sok számbeli adatot hagytak. A konkrét, számszerű adatok tekintetében a történészek maguk is megosztottak.¹¹

Kristó Gyula véleménye szerint: „Ha az Árpád-koron a 895–1301 közötti mintegy 400 esztendőt értjük, azt kell előljáróban megállapítanom: nincs egyetlen olyan forrásunk sem, amely közvetlenül hasznos adatot szolgáltatna a lélekszám megállapításához, de még olyan se igen akad, amelynek adatai egyszeri áttétellel (egyszeri következtetés révén, vagyis közvetett módon) hasznosíthatók lennének ilyen vonatkozásban.”¹²

2. A 12. századi Magyarország népesedési, gazdasági és társadalmi viszonyai

A történészek, történeti demográfusok jórészt megegyeznek abban, hogy a 12. században *Magyarország területe* – Horvátország, Dalmácia, illetve Bosznia nélkül – közel 330.000 km² volt, ebből mintegy 220.000 km² *számított lakott területnek*. Az ország *vármegyékre* tagolódott, amelyek *száma* a Salamon király (1063–1074) korabeli 45-ről 72-re *emelkedett*. Becslések alapján *az ország nyers népsűrűsége 7 fő/km²* volt, a lakosok száma pedig – amint azt már említettük – közel 1,5 millió főt tett ki.¹³

A 12. századi népességszám meghatározására céljából történtek kísérletek a III. Béla-kori jövedelem-összeírás demográfiai szempontú hasznosítására, de ennek eredménye meglehetősen problematikus. A népességszám meghatározására – Kristó Gyula szerint – a sok bizonytalansági tényezőt hordozó okleveles adatok használhatók fel.

Az okleveles források megadják egy-egy prédium háznépességét. Amennyiben sikerült – becslés alapján – a prédium területének nagyságát is meghatározni, lehetőség nyílik, hogy a két adatból a prédium népsűrűségét meghatározzuk. Ezek után el kell dönteni, hogy a kapott érték egy becsült országos népsűrűségi átlagtól merrefelé és milyen mértékben tér el. Fontos hangsúlyoznunk, hogy az előbbieken említett fejtegetés jórészt becslésen alapul, tehát hipotetikus érvényű lehet.¹⁴

¹¹ KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC: *A kilencedik és tizedik század története*. Magyar Századok. Pannonica Kiadó, Bp., 2001, 5. p.

¹² KRISTÓ GYULA: Magyarország lélekszáma az Árpád-korban. In Kovácsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Millecentenáriumi előadások, KSH, Bp., 1997, 35. p.

¹³ MAKK FERENC: *A tizenkettedik század története*. Magyar Századok, Pannonica Kiadó, Bp., 2000, 5., 193., 194., 200. p.

¹⁴ A prédium (latinul: praedium) az Árpádok korában szabad nemesi birtokot jelentett. A *Pallas Nagylexikona*. 14. kötet, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Bp., 1897, 199. p.

Kristó Gyula álláspontja szerint: „Az 1138–1223 közötti időben 10 prédiüm (illetve terület) népsűrűségi értékének két szélső határa 3,5 és 16,5 fő/km². Ennek átlagával, azaz 8–10 fő/km²-rel számolva s ezt az ország 220 ezer km²-nyi lakott területére vetítve Magyarország népességeken a 12. század végén 1,8–2,2 (azaz kerekén 2) millió fő adódott. Az utolsó időkig ez számított általánosan elfogadott értéknek.” „Ennek a számítási módnak azonban több más bizonytalansági tényezője is van.” „Több más tényezőre (átlagos falunagyság, népességnövekedési ráta, betelepítések stb.) tekintettel egy újabb vizsgálat és becslés eredményeként 1200 táján 5 fő/km²-es népsűrűségi átlag látszik a legelfogadhatóbbnak. Eszerint Magyarország 220 ezer km²-en élő népessége 1,1 millió főt tehetett ki.”¹⁵

A 12. században a magyar gazdaság *agrárgazdaság* volt, amelynek a 11. században még az *állattenyésztés* volt az uralkodó ágazata. A 12. századra a *földművelés súlya*, jelentősége elérte az állattenyésztését. Az ekés földművelés mellett a *kertgazdálkodás* és a *szőlőművelés* is rohamos fejlődésnek indult. Az állattenyésztésben a ridegtartást, illetve a nomád formát felváltotta többek között az *istállózás*. Jelentős volt a *halászat*, *vadászat* és a *méhészet* is. Az évszázad egészére a *naturális gazdálkodás* volt jellemző. Ez azt jelentette, hogy a szolgálonépek (akik egyszerre voltak földművesek, állattenyésztők és kézművesek) mindenben eltartották urukat, illetve saját magukat is. A földek termékei voltak, a termés pedig bőséges, az állatállomány hatalmas és Nyugat-Európához képest az éhínség (latinul: famines) meglehetősen ritkán jelentkezett. Az ország gazdagsága minden alkalommal meglepte az idegen utazókat akár keletről, akár nyugatról érkeztek.

A *kereskedelmünk* is jelentős fejlődésnek indult. A Magyar Királyság többnyire *mezőgazdasági és bányászati termékeket exportált* (gabona, bor, só, arany, ezüst, réz, vas, fa, állat stb.) valamint ipari *késztermékeket importált* (textiliák, fűszerek, fegyverek stb.). A gazdasági változások mellett jelentős társadalmi változások is történetek hazánkban. Amíg a 11. század elején magyar társadalom közel 90%-a volt szabad, addig a 12. században *a magyar társadalom 90%-a már alávetettekből, és csak 10%-a állt szabadokból*. Az ország a szabadok társadalmából a szolgák társadalma lett.

Az ország élén a király állt.¹⁶ A szabadok *felsőbb csoportját* az egyházi (elsősorban az érsekek, a püspökök, illetve a prépostok) és a világi (főként a nádor, az erdélyi vajda, a bán, az udvarbíró, illetve a megyésispánok) főemberek

¹⁵ KRISTÓ GYULA: *Magyarország története 895–1301*, Osiris Kiadó, Bp., 2006, 189–190. p.

¹⁶ A legújabb kutatások szerint III. Béla (1172–1196) éves bevétele 23 tonna színezüstnek felelt meg, míg a francia királynak 17 tonna, az angol királynak pedig csak 9 tonna volt az éves jövedelme. Azonban, amíg a magyar király jövedelme gyakorlatilag azonos volt Magyarország jövedelmével, addig a nyugati uralkodók jövedelme az országuk jövedelmének csak töredéke volt. Tehát a magyar uralkodó gazdagabb volt, mint francia és angol társai, de országa szegényebb volt, mint Franciaország, illetve Anglia. MAKK FERENC: *A tizenkettedik század története*. Magyar Századok, Pannonica Kiadó, Bp., 2000, 184. p.

(nobilis) alkották, amíg az *alsóbb csoportot* pedig a kis vagyonnal rendelkező közszabadok, valamint az idegenek (hospes) tették ki.

Településdemográfiai szempontból – mivel a középkori Magyarország még agrárország volt – a *falusias jelleg* volt a meghatározó. Nyugat-európai szemmel nézve egyetlen igazi városunk sem volt. Közép-Európai viszonylatban az érseki (Esztergom, Kalocsa), illetve a püspöki székhelyek (Csanád, Eger, Győr, Gyulafehérvár [románul: Alba Iulia], Nagyvárad [románul: Oradea], Pécs, Vác és Veszprém [ez utóbbi egyben a királynék székvárosa is volt]), a királyi székhely (Esztergom, illetve Székesfehérvár), illetve a királyi vármegyék központjai számítottak jelentősebb településeknek, városoknak.

A tatárjárás előtt a magyarországi városfejlődés élén a királyi székvárosok, az országos árucseré színhelyévé váló *Esztergom* és a szakrális *Székesfehérvár* álltak.

Esztergomban már korán letelepedtek idegen népelemek, főként latinok (vallonok). Növelte Esztergom súlyát, hogy a 12. századi Magyarországon csak itt vertek pénzt, továbbá a városban pénzváltó is működött. Szintén a 12. században jelentős erősítésekkel (vár, lakótorony) és palotákkal látták el a várost. A 13. század elejéig csak Esztergom élvezett árumegállítási jogot.

A másik legjelentősebb város *Székesfehérvár* volt. A szakrális, koronázási és temetkezési királyi székvárosban szintén latinok (vallonok) telepedtek le, akik a kereskedelem fellendítése folytán sokat tettek a városért. A legrégebb magyar városi kiváltság, a „*fehérvári jog*” – amelyet III. István (1162–1172) adományozott – is a városhoz kapcsolódik.

A 12. század második felében – III. Béla támogatásával – az említett két város, az elsőkhöz mellé csatlakozott *Óbuda* is. A város jelentőségének felértékelődése elsősorban kereskedelmi szempontokkal magyarázható. Ugyanis a városon átvezetett a jeruzsálemi zarándokút, valamint érintette az oroszországi távolsági kereskedelem, valamint a keletről érkező Dalmácián át Velencébe tartó áruforgalom is. Sajnálatos módon az ígértes gazdasági fejlődés még Imre király (1196–1204) alatt – a kivetett adók és vámok, valamint a városi bíraskodás préposti kézbe kerülésével – megakadt.

A negyedik feltörekvő város *Pest* volt. A kedvező földrajzi fekvés, a beköltöző német hospesek és az uralkodótól megkapott kiváltságok a 13. század elejére jelentősen felbecsülték Pest értékét is.

A kézművesség és a kereskedelem fejlődése jelentősen növelte az előzőekben említett települések lélekszámát. Ennek ellenére a népesség többsége 100, maximum 200 fős, többnyire rendezetlen képet mutató falvakban (latinul: villa) élt, ahol fából, illetve nádból készített szegényes veremházakban lakott. A kőház csak királyi, egyházi, illetve vármegyei központokban – ott is csak ritkán – volt megfigyelhető. A 12. században a falvak számát Makk Ferenc történész közel 9–10 ezerre becsülte.¹⁷

¹⁷ MAKK FERENC: *A tizenkettedik század története*. Magyar Századok, Pannonica Kiadó, Bp., 2000, 185. p.

III.

1. Idegen népcsoportok a 12. századi Magyarországon

A középkori Magyar Királyság vonzó kivándorlási célpont volt a hazánktól keletre, délre, nyugatra (jóval kisebb mértékig: északra) élő népek számára.

Az Árpád-házi uralkodók idejében, így a 12. században is a keleti és a nyugati bevándorlás (hospesek)¹⁸ volt meghatározó.

A keleti bevándorlás alapja az volt, hogy a Kárpát-medence, s ezáltal középkori Magyarország a „sztyeppe-országot” utolsó állomása volt, ahová – már a magyar honfoglalás előtt is – évszázadokon át érkeztek a különféle népcsoportok (pl. gótok, hunok, gepidák, longobárdok, avarok). A magyarság honfoglalása nem zárta le a keletről érkező bevándorlást. A honfoglalás után besenyők, úzok, jászok, kunok is érkeztek a Kárpát-medence, valamint a Havasalföld, illetve a Balkán területére. A keletről jövő bevándorlás a tatárjárással fejeződik be.

Az Árpád-házi uralkodók, így a 12. század uralkodói is szívesen fogadták a keletről érkező idegen népcsoportokat. Ennek oka az ország fegyveres védelmében keresendő.¹⁹ A keleti, főként nomád népek elsősorban, mint határőrök, illetve ütőképes könnyűlovas harcosok játszottak szerepet a Magyar Királyság életében. A keleti „nomád” népek nemcsak, mint katonaelem, hanem, mint kereskedők, illetve mint pásztorkodással foglalkozó nép is számításba jöhettek.

¹⁸ A hospesek eredetileg a 11–12. században a társadalom felső, vagyonos rétegéhez tartozó előkelő, aki hazáját elhagyva letelepülő „vendégként” érkezett Magyarországra, hogy a király udvarában katonai és egyéb szolgálataival szerezzon birtokot. A 12. század második felétől fogva így nevezték azokat a paraszti vendégtelepeseket is, akik kisebb-nagyobb jogi és gazdasági kedvezmények reményében települtek le az ország kevésbé lakott vidékein, s főleg Észak-Franciaországból, Bajor-, Sváb- és Szászországból, valamint Itáliából érkeztek Magyarországra, s többnyire egy tömbben telepedtek le. A 13. században vendégnek nevezték már azokat a parasztokat is, akik korábbi urukat kedvezmények érdekében elhagyva más birtokos földjeire települtek. A hospesek személyes kiváltságai közé tartozott az ingó és ingatlan vagyon szerzésének, a javak elidegenítésének, illetve az örökösök javára való hátrahagyásának a joga, örökös nem léte esetén pedig a végrendekezés szabadsága. A művelt föld után a hospes pontosan és kedvezményesen megszabott adókkal és szolgáltatásokkal tartozott, ezek közül azonban a robotteher rendszerint hiányzott. Maga a hospes-közösség korlátozott önkormányzattal rendelkezett: a hospesek által maguk közül választott bíró ítélkezett (a mai polgári pereknek megfelelő) ún. „kisebb ügyek”-ben, míg (a büntető pereket felőlelő) ún. „nagyobb ügyek” megítélése a területileg illetékes királyi tisztségviselő (pl. a megyéispán) jogkörébe tartozott. A hospes-közösséget gyakran megillette a vásártartás, valamint a plébános-választás joga, továbbá részleges vagy teljes vámentesség. A 13. század végére kiformalódó jobbágyparaszti szabadság a hospesjogok számos elemét foglalta magában. Az átlagos hospesjogok királyi kiváltságolás révén történő bővítésével fejlődtek ki a középkori magyar városi jog különböző változatai. Kristó Gyula (főszerk.): *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század)*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994, 695. p.

¹⁹ Az első besenyő betelepülők már a 10. században megérkeztek, az úzok a jórészt a 11. században, a kunok és jászok (alánok) jórészt a 13. században érkeztek meg a Kárpát-medence területére. UJLAKY ISTVÁN: *„Nemzettankönyv”*. Kráter Műhely Egyesület, Bp., 1996, 16–17. p.

A nyugati népek számára Magyarország, mint kis népsűrűségű, termékeny, jó mezőgazdasági adottságokkal rendelkező ország jöhetett számításba.

A magyar népességnél fejlettebb, nagyobb szakértelemmel rendelkező nyugati hospesek nemcsak mennyiségi szempontból lendítettek a munkaerőhiánnyal küszködő Magyar Királyságon (illetve a hasonló helyzetben lévő Cseh és Lengyel Királyságokon), hanem minőségi szempontból is fejlődést hoztak.

A nyugati – germánajkú,²⁰ illetve latin²¹ – népelemek a nyugati feudalizmus jellegzetes struktúráit honosították meg: a jobbágytelkeket, a céhrendszert, a középkori várost a maga jellegzetes szervezetével és kiváltságaival.

A hospes-mozgalom egyfelől az agrárnépesség-felesleg vándorlása Európa sűrűbben lakott nyugati feléből a keletibe, másfelől kézművesek és kereskedők migrációja az elmaradottabb közép-európai országokba (Csehország, Lengyelország, illetve Magyarország).²²

2. (Könyves) Kálmán uralkodása (1095–1116)

2.1. (Könyves) Kálmán megítélése

(Könyves) Kálmán a I. (Szent) László halálát követően (1095. július 29.) lett Magyarország uralkodója. Mivel a „lovagszentnek” nem született fiúörökös, ezért a kiemelkedő műveltségű unokaöccse követte őt a trónon.

A történelmi ismeretekre fogékony érdeklődő úgy tapasztalhatja, hogy az Árpád-házi királyok közül talán (Könyves) Kálmán a legellentmondásosabb uralkodó. A Magyar Krónikában – valamint napjaink egyes történelmi témájú könyveiben is – a következőket olvashatjuk Kálmán királyról: „Kálmán idejében sok gonosz dolog történt. Testalkatára nézve hitvány volt, de ravasz és tanulékony, borzas, szőrös, félvak, púpos, santa és dadogó...”²³

A Magyar Krónika későbbi sorai között már pozitív jellemvonásokat is olvashatunk az egyik legjelentősebb Árpád-házi uralkodónkról. Végül tárgyilagos értékeléssel zárja le a Magyar Krónika (Könyves) Kálmán megítélését.

A forrásértékelés, illetve a forráskritikai kutatások nyilvánvalóvá tették, hogy a (Könyves) Kálmán és fia II. István idejében írt Magyar Krónika egyértelműen pozitív színben tüntette fel az uralkodót, de a későbbi – Álmos-párti –

²⁰ A „germánajkú” népelemek főként svábok, bajorok, szászok, illetve flamandok voltak, főként földműveléssel, kézművességgel, illetve kereskedelemmel foglalkoztak. A latinoknál jelentősebb volt a németajkú népelemek bevándorlása. ÁCS ZOLTÁN: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Kossuth Kiadó, Bp., 1984, 36–42. p.

²¹ A „latin” hospes összefoglaló név. Az újlatin nyelveket beszélő népeket jelöli (olaszok, franciák, illetve vallonok), akik jórészt parasztok, kézművesek, illetve papok és szerzetesek voltak. A premontreiek és ciszterciták – kisebb részben a bencések – elsősorban Franciaországból érkeztek. A koldulórendek közül a dominikánus rend tagjai pedig jórészt olaszok. Lásd uo. 36. p.

²² UJLAKY ISTVÁN: i. m. 16–17. p.

²³ Geréb László (ford.): *Képes Krónika*. Magyar Hírlap – Maecenas Kiadó, Bp., 1993, 88. p.

uralkodók krónikásai kissé átértékelték nemcsak (Könyves) Kálmán, de fia II. István (1116–1131) személyiségét és uralkodásának megítélését is.²⁴

Könyves Kálmánról tudni érdemes, hogy külső képeről – a Magyar Krónika kissé elfogult leírásán kívül – semmiféle hiteles bizonyíték sem maradt ránk.

Mindenképp valótlan az a leírás, amely (Könyves) Kálmán lelki gyarlóságáról értekezik. A külföldi kortárs krónikások is megemlékeznek (Könyves) Kálmán páratlan műveltségéről: „Kálmán, a magyarok királya a korában élő összes királyok között a legműveltebb az irodalom tudományában.”²⁵

(Könyves) Kálmán király megítélése a II. Orbán pápa számára is ismert volt, amint azt a pápa a magyar uralkodónak írt levelében is kifejti: „Beszámolt nekünk... Odilo, Saint Gilles apátja munkálkodásodról, kiváló világi tevékenységed mellett az egyházi írásokban való jártasságodról és, ami a legnagyobb előny a bírói hatalom számára, erős vagy a szent kánonok tudományában.”²⁶

(Könyves) Kálmán kedvezőtlen megítélésében a Magyar Római Katolikus Egyház is közreműködött. Amíg (Könyves) Kálmán elődje, I. (Szent) László (1077–1095) az adományok tekintetében – túlságosan is – bőkezű volt az egyház irányába, addig (Könyves) Kálmán visszavette a túlzott, a magyar kincstár-
ra jelentős terheket rová adományokat.

Az mindenesetre tény, hogy (Könyves) Kálmán, mint hadvezér elmaradt elődje, I. (Szent) László ezen a téren tanúsított jeles képességeitől. (Könyves) Kálmán, mint „fontolva haladó” a lehető légkevesebb külpolitikai konfliktusba avatkozott be.

Összességében elmondható, hogy a magas intellektusú és műveltségű, mindig tudatosan cselekvő (Könyves) Kálmán uralkodása alatt teljesedett ki a középkori magyar állam és nyerte el közjogilag megalapozott szerkezetét.

Egyházpolitikájában elfogadta a papi nőtlenséget és – I. (Szent) Lászlóval ellentétben lemondott az investitúra jogáról,²⁷ azonban nem engedte, hogy a püspökök hűbéresküti tegyenek a pápának. Kötelezővé tette a házasság egyházi szentesítését, valamint fölállította a nyitrai püspökséget.²⁸ Azért, hogy tanulatlan személyeket ne nevezhessenek ki egyházi pozíciókba, az Esztergomban

²⁴ KRISTÓ GYULA: *História és kortörténet a Képes Krónikában*. Magvető Kiadó, Bp., 1977, 32. p.

²⁵ Geréb László (ford.): *Képes Krónika*. Magyar Hírlap – Maecenas Kiadó, Bp., 1993, 88. p.

²⁶ KRISTÓ GYULA: *Magyarország története 895–1301*. Kézirat, Tankönyvkiadó, Bp., 1977, 117. p.

²⁷ Az investitúra kifejezés több jelentéstartalommal is rendelkezik: 1. a hűbéres hűbérbirtokba történő beiktatása, 2. lovagrendek soraiba történő tagfelvételét vagy tisztségviselőik kinevezését illetve magasabb rangba való beiktatását, 3. püspök beiktatását az egyházi méltóságba, 4. egyházi személyiségek ünnepélyes beiktatását hivatalukba. A katolikus egyházi jog értelmében az investitúra jogot, mint a közösség vagy a klérus által választott püspök megerősítését, elfogadását jelenti. A püspökök felszentelését először az érsekek követelték maguknak, a püspökök megerősítéséhez pedig, a bizánci császárok ragaszkodtak. Bán Péter (szerk.): *Magyar Történelmi Fogalomgyűjtemény*. I. kötet, Eger, 1980, 248–251. p.

²⁸ SZÉKELY GYÖRGY: Államalapítás Kelet és Nyugat határán. In Gergely Jenő – Izsák Lajos (szerk.): *A magyar államiség ezer éve*. ELTE, Eötvös Kiadó, Bp., 2001, 110. p.

tartott zsinat azt is elrendelte, hogy a kanonokok egymás között latinul beszéljenek.

A világi politika terén (Könyves) Kálmán törvényeivel megreformálta és enyhítette elődje, I. (Szent) László törvényeit: eltörölte a kínzást és szűkítette a halálbüntetés alkalmazásának lehetőségét. Továbbá megakadályozta a királyi vagyon csökkenését; elrendelte, hogy a fiúág kihalásával a nemesi birtokok a királyra szálljanak. További intézkedéseket hozott a rabszolga-kereskedelemről, a zsidókról és az ország fegyveres védelméről.

A törvénykönyvébe foglalt, felvilágosultságát igazolni látszó kijelentés, miszerint boszorkányok pedig nincsenek, valójában csak a kereszténység megerősítését szolgálta: (Könyves) Kálmán csak a „strigák”, a pogány hitvilág szerinti „csodatévő” nők létezését tagadta, ugyanebben a törvénykönyvben törvényt hozott a „maleficák”, a bűbajosok ellen. Hosszú távra meghatározta az erdélyi vajda és a horvát bán címek használatát.²⁹

2.2. Zsidók és más idegenek (oroszok, besenyők)

A honfoglaló magyarok már a kazárok között is találkoztak zsidókkal, valamint a honfoglalás idején is találtak a szlávok között zsidó kereskedőket. A zsidók Magyarországon is zárt közösségekben, a saját törvényeik szerint éltek. Az ebből eredő elzárkózás, a sikeres kereskedésük, valamint a keresztény ember szemében gyűlöletes kölcsönüzetekből eredő haszon csakhamar ellenszenvet ébresztett a zsidósággal szemben. A 11. században ez már nyílt üldözéssé vált Németországban, Csehországban és máshol is.³⁰

(Könyves) Kálmán nagy hangsúlyt fektetett a kereskedelem szerepének növelésére. Ennek érdekében a korabeli – főként csehországi – zsidóüldözések miatt befogadta a menekült zsidóságot a Magyar Királyság területére.

Lehetővé tette a zsidóság számára a birtokszerzést, illetve a birtokok pogány rabszolgákkal való megművelését, ugyanakkor tilalmazta a keresztény rabszolgák adás-vételét, valamint a zsidóság letelepedését – akárcsak nyugaton – a püspöki székhelyekre korlátozta. Engedélyezte továbbá a marhaexportot, azonban a lóexport királyi monopóliumát fenntartotta.

A tarcali zsinat határozatai utóbb, a zsidóüldözések nyomán történt bevándorlás miatt újabb részekkel egészültek ki, amely főleg a zsidók és a keresztények közötti adásvételt szabályozta:

74. fejezet a keresztyén cselédet tartó zsidókról:

²⁹ Kálmán Király Dekréitomainak Első Könyve, „CompLex Kiadó Kft. – 1000 év törvényei” című internetes adatbázis: www.1000ev.hu. (Letöltés ideje: 2007. július 1.)

³⁰ GERGELY JENŐ – KARDOS JÓZSEF – ROTTLER FERENC: *Az egyházak Magyarországon*. Korona Kiadó, Bp., 1997, 23–24. p.

„Senki a zsidók közül keresztyén cselédet venni vagy eladni, avagy magánál szolgaságban tartani ne merjen. I. § A melyiknél pedig jelenleg van olyan, ha a neki megengedett idő alatt tul nem ad rajta, veszítse el.”³¹

75. fejezet a földművelő zsidókról, az ő jószágokról és lakóhelyökről:

„A kinek közülök mezei gazdasága vagyon, pogány cselédekkel lássa el azt.

I. § Zsidók, ha módjok van benne venni, birhatnak ugyan mezei jószágot, de ő nekik sehol másutt, hanem csak püspöki székhelyen legyen szabad lakniok.”³²

(Könyves) Kálmán elismerte a zsidó vallást, továbbá a zsidók törvénye szerinti eskü bizonyító erejét, ezzel szemben kérlelhetetlen volt az iszlám vallással és szokásaival szemben.

Amíg a zsidók (és az iszlámhitűek) szerepe a kereskedelemben és a gazdaságban volt meghatározó, addig a királyi hadseregben és a testőrségben jelentős szerep jutott más külföldi, idegen elemeknek.

(Könyves) Kálmán uralkodásának idején főként a környező országokból érkező szláv nyelvű idegenek letelepedése volt a meghatározó.

Esztergomban és Visegrádön orosz testőrök katonáskodtak, akik az említett központok környékén éltek, amire az Oroszi nevű falvak (pl. Kisoroszi) is utaltak, illetve utalnak.³³ Továbbá ebben az időben kezdtek a magyar uralkodó környezetében megjelenni a II. István (1116–1131) uralkodása idején jelentős szerepet betöltő besenyők is.

2.2. (Könyves) Kálmán uralkodásának demográfiai hatásai

(Könyves) Kálmán uralkodása a korabeli Magyar Királyságra nézve összességében pozitívnak mondható.

(Könyves) Kálmán a külpolitikában példaszerűen állta meg a helyét. A Róma, a reformpápaság³⁴ felé forduló magyar uralkodó törekvéseinek fő színhelye Mediterráneum volt.

A már magyar kézben lévő horvát területek és – (Könyves) Kálmán hatalomra lépésekor – még velencei területnek minősülő dalmát városok gazdasági-

³¹ KRISTÓ GYULA: *A magyar nemzet megszületése*. Szegedi Középkor-történeti Könyvtár 8, Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1997, 168–169. p.

³² *Kálmán Király Dekrétomainak Első Könyve*, „CompLex Kiadó Kft. – 1000 év törvényei” című internetes adatbázis: www.1000ev.hu. (Letöltés ideje: 2007. július 1.)

³³ Egy-egy ilyen falu két orosz ajtónállót volt köteles az udvar számára szolgáltatni. KRISTÓ GYULA: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Magvető Kiadó, Bp., 1983, 201. p.

³⁴ II. Orbán pápa (Könyves) Kálmánt saját szövetségi rendszerébe házasságán keresztül is bevonta. A reformpápaság legfőbb katonai és politikai támasza a dél-itáliai normann uralom volt. A reformpápa I. Roger normann gróf (1071–1101) leányainak kiházásítása révén tettek szert hű szövetségesekre. (Könyves) Kálmán első házassága I. Roger negyedik lányával – akit egyes történészek tévesen Buzillának neveznek, holott neve nem maradt ránk – kötöttett. DR. KÁVÁSSY SÁNDOR: *Magyar történelem a legrégebb időktől 1301-ig*. Kézirat, Tankönyvkiadó, Bp., 1987, 65. p.

lag szimbiózisban éltek egymással. A horvátok inkább a gazdag dalmát városokat tartották gazdasági és vallási központjaiknak, mint saját, szegényesebb városaikat, ugyanakkor a dalmát városok sem élhettek a horvát „háterszág” nélkül.

Habár (Könyves) Kálmán már 1102-ben horvát királlyá koronáztatta magát Tengerfehérváron (Biograd, Horvátország), dalmáciai hódításokra egészen 1105-ig nem gondolhatott. Ekkor seregeivel bevette Zárát (Zadar), majd Sebenico (Šibenik) és Trau (Trogir) városok következtek, végül Spalato (Split) nyitotta meg kapuit. A négy nagyobb város behódolására a környékbeli szigetvilág is a magyar uralkodó ölébe hullott, majd 1106-ban az északi szigetek (Cres, Krk, Rab) is követték a délebbi szigetek példáját.

(Könyves) Kálmán a dalmát városokra nézve is előnyös kompromisszumot kötött. A legjelentősebb várostól, Zárától például nem követelt évi adót, csak – az országosan szedett – vám kétharmadát, illetve a zárai kereskedők hajói szabadon kereskedhettek. Ezzel a lépéssel Velence, de a feltörekvő Pisa, illetve Genova érdekei is komolyan sérültek. A magyar uralkodó Trauban az egyház kiváltságait erősítette meg. Spalatoban szintén megerősítette a város és az egyház jogait.

A dalmát hódítás demográfiai előnye az volt, hogy nem kellett komolyabb véráldozat hozzá. Zára, bár védekezett, de ügyes diplomáciával sikerült behódoltatni, akárcsak a másik három várost és a szigeteket. A dalmát hódításhoz – Zárát kivéve – egy magyar katona életét sem kellett feláldozni, mindössze ügyes diplomáciára volt szüksége a magyar uralkodónak. Ugyanakkor a Magyar Királyság területgyarapodásával az ország népességén belül a szlávság aránya emelkedett.³⁵

Szintén nem elhanyagolható demográfiai következményei voltak annak a ténynek, hogy a szomszédos Bizánccal házassági szövetség révén jó viszony alakult ki. Bizánc a dalmát hódításhoz áldását adta, így nem kellett attól tartani, hogy bizánci seregek vonulnak fel a Magyar Királyság déli határain.

Ugyanakkor negatív hatása is volt a dalmát hódításnak. Velence ugyanis nem törődött bele Dalmácia elvesztésébe, ezért 1115-ben hosszú háborúskodás robbant ki Magyarország és Velence között. Ennek eredményeképpen – 1115-re – elveszett Tengerfehérvár és Zára városa.³⁶ A dalmát kérdés a későbbiekben mindig aszerint alakult, ahogy a Magyarország-Róma, vagy a Velence-Bizánc érdekszövetség bizonyult erősebbnek. (Könyves) Kálmán utódainak már súlyos, jelentős embervesztéseket okozó áldozatokat kellett hozniuk a dalmát városok birtoklása kapcsán.

(Könyves) Kálmán uralkodása elején, már 1096-ban, a nyugati keresztes hadak egymást követő kihívását kellett megoldania. Az ország ugyanis száraz-

³⁵ Nagy Gábor (szerk.): *Magyar középkor. Az államalapítástól Mohácsig.* (Forrásgyűjtemény), Könyves Kálmán – Nodus Kiadó, Bp., 1995, 148. p.

³⁶ A velencei hódítás azért is volt csekély, mert bár Zára városa velencei kézbe került, de a vár nem esett el.

földi főútvonala volt az átvonuló keresztes hadaknak, amelyek eleinte ad-hoc gyűlevész népség voltak, és sok esetben szálltak meg várakat vagy fosztogattak.³⁷ A rendezetlen keresztes hadak jelentős pusztításokat okoztak az ország területén, s közvetlenül, valamint – a helyi lakosság kifosztásával (főként élelmiszer) – közvetett módon – több ezer fővel – csökkentve az ország népesség-számát.

Az ország szintén jelentős véráldozatoktól menekült meg azáltal, hogy 1099-ben Bretiszlav (1092–1110) cseh és (Könyves) Kálmán magyar uralkodók között a morvaországi Uherské Hradiště városában szövetség jött létre. A cseh-magyar szövetség egészen (Přemysl) Szvatopluk (1107–1109) uralkodásáig fennmaradt.

A szomszédos Lengyelországgal – a kezdeti nehézségek ellenére - szintén baráti viszony alakult ki, amikor 1106-ban III. Boleszlav (1102–1139) lengyel és (Könyves) Kálmán magyar király kölcsönös segítségnyújtást kötött egymással.

Ezzel szemben szerencsétlenül alakult a magyar-német viszony. A (Száli) IV. Henrik (1056–1106) által felajánlott szövetséget a pápaorientált (Könyves) Kálmán visszautasította. Majd (Száli) V. Henrik (1106–1125) hatalomra lépésekor az ismét előtérbe került „*Drang nach Osten*”³⁸ birodalmi politika Magyarországot létét veszélyeztette.³⁹ Ennek fényében a német hadjáratban⁴⁰ idején,

³⁷ Az első keresztes had – 15 ezer többnyire gyalogos paraszt, kevés lovassal – Nincstelen Valter poissy lovaggal az élen a Moson-Győr-Székesfehérvár-Tolna-Baranyavár-Valkóvár-Zimony útvonalon viszonylag kisebb problémák árán átkelt. Csak a Zimonynál az utóvédből lemaradt 16 „keresztes” kezdett garázdálkodni, akiket a zimonyiak levetkőztettek és – fegyvereiket elretentésül a vár falára kitéve – átzsupoltak a határon. A második átvonuló keresztes had Zimonynál meglátva a „trófeákat” bevette a várost és a lakók jó részét lekasztolták. A keresztesek a magyar királyi sereg közeledtére takaródtak ki az országból. A harmadik keresztes had – 12 ezer fő – Folkmár lovag vezetésével az országba lépés után garázdálkodni kezdtek, majd a magyar királyi haderő Nyitránál szétverte őket. A negyedik had Götschalk pap vezetésével – látva a gazdag szérűket és nyájakat – szintén rablásba és fosztogatásba kezdett. A királyi haderő Székesfehérvárnál kergette szét őket. A következő, ötödik hadsereget, amelyet a kegyetlen Emich gróf vezetett (Könyves) Kálmán már be sem engedte. Ekkor azok Moson várát fogták ostrom alá. A hat hetes ostromot követően a királyi hadak kiűzték az országból a kereszteseket, akik addigra a környéket teljesen elpusztították. A fent említett rendezetlen hadakat Bouilloni Gottfried alsólotharingiai herceg vezetésével (10.000 lovas, 30.000 gyalogos) a Duna mentén és Toulouse-i Rajmund gróf vezetésével a dalmát tengerparton két legális had követte, akik rendben, a magyar uralkodóval történő soproni megállapodás értelmében átkeltek az ország területén. A fent említett rendezetlen hadak a német területek és Csehország zsidóságának jelentős részét leölték, javaikat elvették. Ekkor pusztult el a birodalmi (pl. Mainz, Köln, Speyer, Trier, Worms stb.) és más városok zsidóságának jelentős része. KRISTÓ GYULA: *A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig)*. Szegedi Középkor-történeti Könyvtár 3., Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1993, 149–150. p.

³⁸ „Előretörés kelet felé”: a Német-Római Császárság e politika által akarta hűbéri uralmát biztosítani Csehországban, helyreállítani Lengyelországban és kiterjeszteni Magyarországra.

³⁹ A német hadjárat létrejöttét nagyban elősegítették a keresztes hadak magyarországi szétverése miatti bosszú, valamint a birodalom végeinek tekintett dalmát tengerpart megszerzése. Álmos herceg panasza a birodalmi gyűlés előtt csak ürügy volt. KRISTÓ GYULA: *Az Árpád-házi uralkodók*. IPM Könyvtár, Bp., 1988, 150–151. p.

1108-ban Pozsony vára ostrom alá került, miközben a cseh uralkodó, Szvatopluk Trencséntől (Trenčín, Szlovákia) délre a Vág folyó mentét teljesen elpusztította. A német tábor megosztottsága (a háborúban való részvétel kapcsán) és a lengyel segítség (lengyel támadás Morvaország ellen) révén a német-cseh hadak feladták a harcot és kivonultak az ország területéről, a német-római császár pedig békére kényszerült. A háború azonban ezzel nem ért véget. Ugyanis 1109-ben a cseh hadak hatalmas pusztítást végeztek Nyitra (Nitra, Szlovákia) városa környékén.

Hasonlóképpen kedvezőtlenül alakult az orosz ügyekbe való beavatkozás kérdése. (Könyves) Kálmán a kijevei nagyfejedelem kérésre ostrom alá fogta Przemyśl várát, ahol a védők segítségére siető kisebb számú kun sereg megsemmisítette az erősebb, jobban felszerelt magyar sereget. A vereséget súlyosbította, hogy nemcsak két püspök és számos főember, hanem a király magával vitt kincstára is odalett.

Amint az az előbbiekből is kitűnik, külpolitikájában (Könyves) Kálmán nagyobb részt sikeres volt, azonban az ország északnyugati részén élő lakosság jelentős vérveszteséget könyvelhetett el a magyar, valamint a német és cseh viszony elmérgesedése miatt. Ezeket az eseteket – valamint a keresztesek pusztításait – leszámítva nagyobb háborús pusztítás nem érte az ország lakosságát, amely viszonylag békésen gyarapodhatott. A magyar uralkodó hadjáratai révén a háborús hadszínterek jórészt külföldön voltak.

(Könyves) Kálmán belpolitikájában kevésbé volt szerencsés. Az Árpád-házi királyok uralkodását végigkísérik a testvérek, illetve apák és fiaik viszályai.

(Könyves) Kálmán uralkodásának kezdetet nagyban hasonlít I. (Szent) László uralkodásának első időszakához. Akkor a Pozsony várában ülő Salamon, Kálmán esetében, pedig bátyja, Horvátország királya, Álmos herceg állt az útjában.

Álmos herceg és (Könyves) Kálmán király között az első összetűzés 1098-ban történt a Tisza folyó melletti Várkonynál, ahol a két sereg főurai a tanácskozáson úgy döntöttek, hogy nem hajlandók harcolni.

A következő kísérlet alkalmával – 1106 körül – Álmos IV. Henrik német-római császár segítségét próbálta megszerezni. Akit azonban fia lemondásra kényszerített, így az Álmosnak ígért segítség elmaradt.⁴⁰

A következő évben Álmos a lengyel királynál kért segítséget Kálmán ellen. Sógora, III. Boleszló egy ideig segítette is, de azután kibékült a magyar királlyal. Álmos Abaújháznál – harmadszor is – kegyelmet kért és kapott; ekkor néhány hónapra zarándokként ment Jeruzsálembe. Visszatérve, Dömösön temp-

⁴⁰ A hadjáratban részt vett a kölni érsek, négy szász, négy bajor és egy sváb püspök, valamint a bajor, a sváb, a karintiai és a cseh hercegek, továbbá az osztrák, a bajor nordgaui és az isztriai örgróf, nem is beszélve a számtalan gróf seregéről Bajorországból, Szászországból, Tübingiából és a Svábföldről.

⁴¹ Geréb László (ford.): *Képes Krónika*. Magyar Hírlap – Maccenas Kiadó, Bp., 1993, 91–92. p.

lomot és monostort építtetett, melynek fölszentelésén (1108-ban) királyi bátyja is megjelent.

Álmos végül Passauba ment és V. Henrik német-római császártól kért segítséget, aki szeptemberben Szvatopluk cseh herceggel megtámadta Magyarországot. Miután a császár Pozsonyt több hónapos ostrommal sem tudta bevenni, kibékült Kálmánnal, a csehek és a magyarok között azonban folytatódtak a harcok.

A kezdeti sikerek után Álmos csak annyit tudott elérni, hogy – a német-római császár feltételeként – visszafogadta Kálmán.

Az említett sorokból kitűnik, hogy Kálmán többször is megbocsátott testvérének, azonban az országban a belpolitikai feszültség miatt egy idő után már nem lehetett irgalomra számítani.

A Magyar Krónikából nem derül ki, hogy mi történt, de 1113-ban (Könyves) Kálmán már nem bocsátott még testvérének, akit fiával, a későbbi II. Bélával (1131–1141) együtt az uralkodó parancsára megvakítottak.

Habár Álmos próbálkozásai a hatalom megszerzésére nagyobb sikert nem arattak, de elegendőek voltak, ahhoz, hogy az ország népessége hosszú évekig bizonytalan körülmények között éljen. Álmos és fia megvakításával a belpolitikai – az ország létét is veszélyeztető – harcok koránt sem értek véget, s ezek a kérdések (Könyves) Kálmánt még a halálos ágyán is foglalkoztatták.⁴²

3. II. István uralkodása (1116–1131)

3.1. A besenyők eredete

Az ázsiai származású kipcak török nyelvű oguz–török lovas nép, a besenyők⁴³ első okiratos említése a 9. századra tehető, ekkor tűntek föl először, az Ural folyótól keletre. A leghitelesebben talán a korábbi bizánci császár, VII. (Bíborbanszületett) Konstantin (913–959) „*A birodalom kormányzása*” (De administrando imperii) című könyvében emlékezik meg a besenyőkről:⁴⁴ „Tudnivaló, hogy a besenyők szállása eredetileg az Etil (Volga) folyónál, valamint a Jelik (Urál) folyónál volt, s határosak voltak a kazárokkal és az úgynevezett úzokkal.”⁴⁵

⁴² MAKK FERENC: *A tizenkettedik század története*. Magyar Századok, Pannonica Kiadó, Bp., 2000, 43–44. p.

⁴³ A besenyő népnév a török „bese” szóból származik, amely a török nyelvben „sólymot” jelent. A magyar besenyő név a török becseneg alaknak 9–10. századi átvétele.

⁴⁴ A besenyő nép bizonyos csoportjait „kangar” elnevezéssel is illeték, erről Bíborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása* című könyvében az alábbiak szerint emlékezett meg: „Tudnivaló, hogy a besenyőket kangarnak is nevezik, de nem mindet, hanem csak három tartomány népét, Javdierdimét, Küercsicsurét és KabuksinJuláét, mint akik a többiek-nél vitézebbek és nemesebbe; mert ez jelenti a kangar elnevezés.” BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTIN: *A birodalom kormányzása* (fordította: Moravcsik Gyula), 7. fejezet: A besenyők népéről, Lectum Kiadó, Szeged, 2003, 97. p.

⁴⁵ Lásd uo. 95. p.

A 9. század végén a bokharai *Számánide emír* legyőzte az úzokat, akik nyugat felé menekülve elfoglalták a besenyők területét. A besenyők ezért nyugatabbra vándoroltak. Bíborbanszületett Konstantin művében erről az alábbiakat olvashatjuk: „De ötven évvel ezelőtt az említett úzok kazárokkal összefogván és hadat indítván a besenyők ellen, felülkerekedtek, és kiűzték őket tulajdon földjükről, és azt a mai napig (950) az említett úzok foglalják el. A besenyők pedig elmenekülvén szerte jártak, kutatva hely után, ahol megtelepedhetnének, és eljutván a ma birtokukban levő földre és rábukkanván az ott lakó türkökre, háborúban legyőzték, kiverték és elűzték őket, s letelepedtek azon, és urai ennek a földnek, mint mondtunk, mind a mai napig ötvenöt esztendeje.”⁴⁶

A bizánci császár nevéhez kapcsolódó műben utalást találunk arra, hogy a besenyők egy része az úzokkal való fegyveres konfliktus után az eredeti lakóhelyén maradt és az úzokkal élt tovább, de az úz népbe nem olvadt be: „Tudnivaló, hogy abban az időben, amikor a besenyőket kiűzték tulajdon földjükről, némelyek közülük önszántukból önszántukból és saját elhatározásukból ott maradtak, az említett úzokkal összeköltöztek s mostanáig közöttük vannak, hogy meg lehet különböztetni őket és észre lehet venni, hogy kik voltak, és hogyan esett meg, hogy leszakadtak övéiktől; ugyanis öltönyeik rövidek, térdigérők, s ezek ujjai válltól kezdve le vannak vágva, amivel mintegy jelzik, hogy övéiktől és törzsbeliektől elszakadtak.”⁴⁷

A bizánci forrás a következők szerint tájékoztat bennünket a besenyők új lakóhelyéről:⁴⁸ „Tudnivaló, hogy egész Besenyőország nyolc tartományra oszlik, s ugyanannyi nagy fejedelme van. A tartományok a következők: az első tartomány neve Erdim, a másodiké Csur, a harmadiké Julia, a negyediké Külbej, az ötödiké Karabaj, a hatodiké Tolmács,⁴⁹ a hetediké Kapan, a nyolcadiké Csaban. Abban az időben pedig, amikor a besenyőket tulajdon földjükről kiűzték, fejedelmeik voltak *Erdim tartományban Bajcsa, Csurban Küel, Julában Korkutaj, Külbejben Ipaosz, Karabajban Kaidum, Tolmács tartományban Koszta, Kapanban Jazi, Csaban tartományban pedig Bota.*”⁵⁰

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo. 97. p.

⁴⁸ „*A birodalom kormányzása*” című írásban információkra lelhetünk a besenyők új lakóhelyének környékéről is: „Tudnivaló, hogy a Dnyeszter folyón innen, a Bulgária felé eső részen ennek a folyónak az átkelőinél elhagyott erdők vannak: az első erdő az, melyet a besenyők Fehérnek neveznek, mivel kövei egészen fehéreknek látszanak, a második erdő Tunkataj, a harmadik erdő Karaknakataj, a negyedik erdő Szalmakataj, az ötödik erdő Szakakataj, a hatodik erdő Jajukataj. Akadnak e régi erdők épületei közt templomoknak is holmi maradványai és tufaköbe metszett keresztek, minek következtében, némelyekben él az a hagyomány, hogy valamikor rómaiak laktak ott.” Uo.

⁴⁹ III. Béla névtelen jegyzője, Anonymus a „*Gesta Hungarorum*” című írásában megemlékezik arról, hogy Taksony vezér idejében (955–970) egy besenyő fejedelem, Tonuzoba fiával, Urkunddal és népes kíséretével Magyarországra költözött. Tonuzoba valószínűleg Talmács törzsbeli harcosokat hozott be magával Magyarországra. Ebből a névből eredeztethető a kor gyepűinél több helységnév a Mura, Morva, Vág, Garam és az Olt folyók mellett.

⁵⁰ BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTIN: i. m. 95–96. p.

„Tudnivaló, hogy a besenyők négy törzse, azaz Küercsicsur tartomány, Szurukülbej tartomány, Borutolmacs tartomány és Bulacsaban tartomány a Dnyeper folyón túl fekszik a keletibb és északibb részek felé s Úzia, Kazária, Alánia, Cherszón és a többi klíma-vidék felé néz. A többi négy törzs a Dnyeper folyón innen fekszik a nyugatibb és északibb részek felé, azaz Jazikapan tartomány Bulgária közelében van, alsó Jula tartomány Turkia közelében van, Karabaj tartomány Oroszország közelében van, Javdierdim tartomány pedig Oroszország földjének adóköteles területeihez és a többi szlávokhoz van közel. Besenyőország távolsága Úziától és Kazáriától öt napi út, Alániától hat napi út, Mordiatól tíz napi út, Oroszországtól egy napi út, Turkiától négy napi út, Bulgáriától fél napi út, Cherszónhoz nagyon közel van, Boszporuszhoz pedig még közelebb.”⁵¹

„*A birodalom kormányzása*” című írásban értékes információk maradtak az utókorra a besenyők sajátos hatalomátörökítéséről: „Ezek halála után (az előzőekben említett „tartományurak”) az uralmat unokatestvéreik vették át. Ugyanis náluk az a törvény és régi szabály volt érvényben, hogy nem áll hatalmukban méltóságukat fiaikra és testvéreikre átszármaztatni, hanem az is éppen elég, ha azok akik azokat viselik, életük fogytaig uralkodnak, haláluk után pedig vagy unokatestvérüket vagy unokatestvéreik fiát teszik meg azzá, nehogy a méltóság kizárólag a nemzetség egyik ágán szálljon tovább, hanem az oldalágiak is örököljenek és elnyerjék a tisztséget; idegen nemzetségből azonban nem csúszik be senki és nem lesz fejedelem. A nyolc tartomány negyven részre oszlik, és vannak kisebb fejedelmek is.”⁵²

A besenyők törzsszövetsége a 10. század első felében nyolc törzsré oszlott, egy-egy törzsben öt nemzetséggel. A 10. századra a besenyők törzsszövetsége föllazult, birodalmat nem alkottak. 11. század közepén már 13 besenyő törzsről értesülünk.

A 11. sz. második felében a bizánci császár és az orosz fejedelmek a besenyő haderőt különféle hadjáratokban, illetve határvédőként használták fel. Különösen ütőképes haderő volt a besenyő könnyűlovasság, amelynek pusztításait a honfoglaló magyarok is megtapasztalhatták Kr.u. 895-ben, az Etelközben hátrahagyott magyarok kapcsán. Az etelközi besenyő támadás miatt sokáig ellenséges viszony volt a magyarok és a besenyők között. Azonban a későbbiek folyamán az is előfordult, hogy együttműködött a két népcsoport, mint például Kr.u. 934-ben, egy balkáni kalandozás alkalmával.⁵³

A besenyők harciasságáról és a térségben betöltött jelentős szerepéről szintén utalást találhatunk „*A birodalom kormányzása*” című műben: „Ez a besenyő nép szomszédos Cherszón [ma Herszón, Ukrajna] vidékével, és ha nincsenek velünk [mármint a bizánciakkal] baráti viszonyban, módjukban áll Cherszón

⁵¹ Uo. 96–97. p.

⁵² Uo. 96. p.

⁵³ KRISTÓ GYULA: *Magyarország története 895–1301*. Osiris Kiadó, Bp., 2006, 58. p.

ellen vonulni s végigportyázni és kifosztani magát Cherszönt meg az úgynevezett klíma-vidéket [a Fekete-tenger vidéke]”.⁵⁴

„A besenyők az oroszokkal is szomszédosak és határosak, és ha nincsenek egymással békességben, gyakran végigportyázzák Oroszországot, s alaposan megkárosítják és feldűlják azt.”⁵⁵

„A türkök nemzetsége szintén nagyon retteg és fél az említett besenyőktől, minthogy gyakran szenvedett tőlük vereséget, és már-már a teljes pusztulás szélén volt. Ezért a türkök szemében mindig félelmetesnek számítanak a besenyők, s ezek féken tartják őket.”⁵⁶

„...mivel az említett besenyők ezeknek a bulgároknak is közelében vannak, és amikor rászánják magukat, akár saját hasznukért, akár pedig a rómaiak császárának kedvéért könnyűszerrel hadat tudnak viselni Bulgária ellen, s túlnyomó fölényükkel és erejükkel följük kerekedhetnek és legyőzhetik őket.”⁵⁷

Amint az idézett szövegrészekből is kitűnik, a bizánci császárok előszeretettel vették igénybe a besenyők segítségét, ha érdekük úgy kívánta. Ennek fejében a besenyők „ajándékokat, illetve bőkezűséget kértek a bizánciaktól, amit meg is kaptak.

Az előbbieken leírtak szerint a besenyők barbár népnek tűnhetnek, azonban ez csak az érem egyik oldala. A már többször idézett forrás azt is megjegyezte, hogy besenyők – „civilizált” népekhez, államokhoz hasonlóan – kereskedtek is: „Az oroszok is azon vannak, hogy fenntartsák a békét a besenyőkkel. Ugyanis tőlük vásárolnak szarvasmarhát, lovakat és birkákat, s ilyenformán könnyebben és bőségesebben élhetnek, mert az említett állatok egyike sem lelhető fel Oroszországban.”⁵⁸

A besenyők 12. század elejéig több ízben költöztek be Magyarországra, akiket az ország különböző területeire telepítettek. Feltehetően már Géza fejedelem (–997) és I. (Szent) István (1000–1038) uralkodása alatt más vendégnépekkel már besenyők is érkeztek az országba. Az Etelközben tartózkodó besenyők a kijevi orosz állam megerősödése következtében 10–11. századokban felmorzsolódtak. Egy részük a bizánciakat szolgálta, más részük a 11–12. századokban (1027-ben, 1068-ban és 1071-ben) kisebb-nagyobb csoportokban – nem mindig a legbékésebb módon – Magyarországra menekült és itt részben határörként, részben más szolgálatban – a királyi sereg könnyűlovasságában – otthonra talált. Régi etelközi szálláshelyeiket a kunok foglalták el, akikbe maradékaik beolvadtak.⁵⁹

⁵⁴ BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTIN: i. m. 1. fejezet: A besenyőkről, és hogy milyen hasznosak, ha a rómaiak (a bizánci) császárával békében élnek. 25–26. p.

⁵⁵ Uo. 2. fejezet: A besenyőkről és az oroszokról. 26. p.

⁵⁶ Uo. 3. fejezet: A besenyőkről és a türkökről. 27. p.

⁵⁷ Uo. 5. fejezet: A besenyőkről és a bulgárokról. 28. p.

⁵⁸ Uo. 2. fejezet: A besenyőkről és az oroszokról. 26. p.

⁵⁹ Dr. Kiszely István honlapja: <http://istvandrkiszely.hu/ostortenet/014.html>. (Letöltés ideje: 2007. június 14.)

Az utolsó nagy besenyő beözönlés 1122-re esik, miután Berrhoé (Verói) mellett döntő vereséget szenvedtek a bizánciaktól. A vesztes csatát követően II. István király örömmel fogadta be őket hazánkba.

A Magyar Királyságba történt bevándorlásuk után a királyi birtokokra telepített besenyők ura a nádor volt, és a besenyő ispánság – I. (Nagy Lajos általi) megszűntéig (1352) külön ispán alatt éltek. *A besenyők középkor végére beolvadtak a magyarságba.*

3.2. II. István támasza: a besenyők

II. István 1116-ban, Könyves Kálmán halálát követően (1116. február 3.) mindössze 15 évesen foglalhatta el a magyar trónt.⁶⁰ A 15 évig hatalmon lévő „gyermek király”⁶¹ uralkodását nemcsak a bel-, hanem a külpolitikai nehézségek is beárnyékolják, amelyek a Magyar Királyság nemzetközi elszigetelődéséhez vezettek. Az elszigetelődésből való kitörés 1125-ig váratott magára, addig Magyarország és valamennyi szomszédja között feszült volt a viszony. A király számára kedvezőtlen nemzetközi helyzet az országon belüli „ellenzék” (Álmospárt) számára lehetőséget nyújtott a megerősődésre. Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy II. István megbízható támogatókkal próbálta körbevenni magát.

II. István belső támaszának megerősítése érdekében befogadta Magyarországra az 1122. évi berrhoéi csatában a bizánci birodalommal vesztes sereg vezetői és maradványait, amelynek meghatározó etnikuma *besenyő* volt.

A besenyőkre Magyarországon részint határőrzési szerep,⁶² részint a hadseregbeli szolgálat várt.⁶³ A székelyekkel együtt gyorsan mozgó (könnyű)lovas alakulatokat képeztek.

⁶⁰ II. István uralkodását apja, Könyves Kálmán már 1105 körül előkészítette azzal, hogy a mindössze négy éves fiát királlyá koronáztatta. Kálmán így akarta kifejezésre juttatni, hogy öccse, Álmos ellenében fiát tekinti törvényes örökösének. Álmos ezt követően növelte a korona megszerzésére irányuló erőfeszítéseit, ami 1015 körül az ő és fia, a későbbi II. (Vak) Béla (1131–1141) király megvakításához vezetett. Kálmán kegyetlen tette hatásosnak bizonyult, mert 1116. február 3-án történt halála után néhány nappal Lőrinc esztergomi érsek királlyá koronázta az akkor már 15 éves II. Istvánt. Székely György (főszerk.) – Bartha Antal (szerk.): *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1984, 1178. p.

⁶¹ Utalás Makk Ferenc kifejezésére. MAKK FERENC: *A 12. század története.* Magyar Századok, Pannonica Kiadó, Bp., 2000, 45. p.

⁶² A Dunántúl területén jelentősebb központjaik voltak a történelmi Moson, Sopron, illetve Győr, valamint Fejér és Tolna vármegyékben, továbbá az egykori történelmi Magyarország déli részén elhelyezkedő Bánságban. A Partiumban Biharban, valamint a Dráva és a Száva folyók között is éltek egykoron besenyők. A Felföldön, Duna jobb partján, Pozsonyligetfalu (ma Pozsony (Bratislava), a szlovák főváros egyik kerülete) környékén a besenyők három határőrtelepülést is fenntartottak, és a Vág mentén ugyancsak volt számos besenyő „villa speculatorum”, amiről a településnevek máig tanúskodnak. A Csallóközben, Nyitra és Hont megyében, a hajdani magyar–lengyel határvidéken további besenyő települések léteztek. MAREK, MIŁOŚ: *Besenyők és úzok Szlovákia mai területén. Kisebbségkutatás*, 2003. 4. szám.

⁶³ A 11. sz. második felében a bizánci császár és az orosz fejedelmek határvédökként alkalmazták őket. *Magyar Katolikus Lexikon.* <http://lexikon.katolikus.hu> (letöltés ideje: 2007. október 31.)

Abu Hamid al-Garnati andalúz utazó a 12. század közepén igen jelentősnek becsülte a magyarországi besenyők számát.

Településeik főleg az ország határai mentén széles karéjban szétszórta helyezkedtek el. A besenyők egy része hamar felhagyott mind a nomád pásztorodással, mind a katonáskodással: földművelésre „adta a fejét”.

A besenyők II. István uralkodása alatt jelentős befolyásra tettek szert az ország kormányzásában. A nomád népcsoport betelepítésének elsődleges indoka az uralkodó (*besenyő testőrség*) és az ország fegyveres védelme volt, annak ellenére, hogy a letelepedés után – amint arra már utaltunk – a besenyők egy része szakított régi életmódjával.

A besenyők a 12. században jelentős szerepet játszottak a magyar uralkodók fegyveres konfliktusaiban. A besenyő könnyűlovasság a magyar királyi haderő egyik legütőképesebb része volt. II. István már 1116-ban, uralkodásának első évében igénybe vette a besenyők – és a székelyek – segítségét a csehek ellen folytatott vesztes kimenetelű hadjáratban. A későbbiekben, 1127-ben a besenyő könnyűlovasságnak ismét jelentősebb szerep jutott a magyar uralkodó győztes hadjáratában, a mai Belgrád, valamint Niš és Szófia elfoglalásában.

Az 1128. évi belpolitikai események arra intették II. Istvánt, hogy belső támasza megerősítéséről gondoskodjék.⁶⁴ A magyar uralkodó ezáltal – a Magyar Krónika szerint – szorosabbra fonta a barátságát az 1122 után Magyarországra befogadott besenyőkkel, illetve azok előkelőivel.

II. István uralkodásának utolsó hónapjait ismét belpolitikai kérdések előtérbe jutása jellemezte.⁶⁵ Ezt követően a magyar uralkodó jobban támaszkodott a besenyő előkelőkre, akik a király legbizalmasabb tanácsadói voltak, valamint a besenyő lovasságra, amely a királyi haderő legmegbízhatóbb seregének számított. Mindez arra utal, hogy II. István belső bázisa tovább szűkült.

Demográfiai szempontból a népesség számát csökkentő fegyveres konfliktusokban nem szűkölködött II. István uralkodása. Ez időszak alatt számos fegyveres összecsapást (olšovai ütközet a csehekkel, dalmát konfliktus, orosz hadjárat stb.) elvesztettek a magyar seregek, de az igazi pusztítást a Bizánccal való konfliktus okozta.

1127 nyarán II. István hadjáratot vezetett az Álmos hercegnek menedéket nyújtó Bizánci Birodalomba. Seregével Philippopolisig (Plovdiv, Bulgária) pusztít, majd a bizánci haderő elől visszavonult.

⁶⁴ Bár a Bizáncba menekült Álmos herceg – Könyves Kálmán öccse – feltehetően 1127-ben már meghalt, de a feszült magyar-bizánci viszony eredményeképp II. (Komnénosz) János bizánci császár az 1127. évi sikeres magyar hadjáratot 1128-ban egy büntetőhadjáratral megbosszulta. A bizánci sereg lombard zsoldosokkal és szeldzsuk törökökkel megverte a magyar sereget, elfoglalta Haram várát, továbbá bevonult a Szerémségbe, elfoglalta és feldúlta Zimonyt, nagy zsákmányt szerzett, majd visszatért a bizánci területre. A vereség következtében a Kálmán és István pártiak tábora tovább szűkült. BERTÉNYI IVÁN: *Szent István és öröksége 1000–1440*, Kulturtrade Kiadó, Bp., 2003, 43. p.

⁶⁵ Ebben az esetben a magyar főurak és a besenyők közötti viszony romlott meg, annak következtében, hogy a magyar uralkodó javarészt már csak a besenyőkre támaszkodott az ország irányításában.

II. Ioannés bizánci császár az előző évi magyar támadás megtorlásaként hadjáratot vezetett Magyarországra. Győzelmet aratott az aldunai Haram vára mellett vívott csatában, majd elfoglalta a Szerémséget és több várat az ország déli végein. II. Istvánnak csak 1129-ben – cseh segítséggel – sikerült visszafoglalni a Szerémséget, amelyet békekötés követett a bizánci császárral.

A Bizánccal való fegyveres konfliktust az ország déli végein lakó népesség, különösen a Szerémség lakossága (pl. Zimony városáé) jelentősen megsínylette.⁶⁶

A király 1131 elején ismét megbetegedett, vérhast kapott. Halálos ágyánál Tatár besenyő fejedelem és más besenyő előkelők vették körül. Ebben az időben az amúgy is kiélezett magyar-besenyő konfliktus tovább mélyült.

II. István 1131. március 1-én halt meg. Holttestét a mai Nagyváradon, I. (Szent) László király mellé temették.

4. II. (Vak) Béla uralkodása (1131–1141)

4.1. II. (Vak) Béla megítélése

II. (Vak) Béla 1131. április 28-ától haláláig (1141. február 13.) uralkodott. Apja Álmos herceg, I. Géza, magyar király fia, anyja Predszláva, II. Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem leánya.

Kézai Simon mester Magyar Krónikájában a következőket olvashatjuk róla: „István után pedig Béla uralkodik tizenegy esztendőig s két hónapig. Fejérvárot van eltemetve.”⁶⁷

A hatalom egyik ágról másikra kerülése általában együtt jár a belső hatalmi viszonyok átrendeződésével is. II. Béla hatalomra kerülésével a (Könyves) Kálmánt és II. Istvánt támogató főurak kiszorultak a hatalomból, és pozícióba jutottak azok, akik az addigiakban II. (Vak) Bélát támogatták.

Feltehetően a II. (Vak) Béla vaksága felett érzett düh, elkeseredettség és a bosszúvágy miatt a hatalomváltás véres eseménnyel vette kezdetét. Az 1131-ben Arad mellett tartott országgyűlésen kegyetlenül meggyilkolták azokat a főembereket, akikről feltételezni lehetett, hogy felelősek voltak Béla megvakításáért. A források szerint a vérengzésnek hatvannyolc főúr esett áldozatul. Az esemény megszervezésében és kivitelezésében meghatározó szerepe volt Ilona királynénak.⁶⁸

Feltételezhető, hogy a világtalan uralkodó helyett felesége, a szerb származású Ilona gyakorolta hallgatólagosan a királyi hatalmat. A magyar uralkodó

⁶⁶ BERTÉNYI IVÁN: *Szent István és öröksége 1000–1440*. Kulturtrade Kiadó, Bp., 2003, 44. p.

⁶⁷ KÉZAI SIMON mester Magyar Krónikája. Magyar Elektronikus Könyvtár: www.mek.iif.hu (Letöltés ideje: 2007. július 6.)

⁶⁸ MAKK FERENC: *A tizenkettedik század története*. Magyar Századok, Pannonica Kiadó, Bp., 2000, 64. p.

vaksága miatt a mindennapi élet problémáival is alig tudott megküzdeni, segítségre szorult.

Ugyanakkor, ha hihetünk a középkori krónikásnak, a király mindinkább borivásra adta fejét, amely hozzájárult a királyi ingatlanok elidegenítéséhez. Az udvarbeliek ugyanis kihasználva az uralkodó részegségét különféle adományokat kértek, amit a király kijózanodva már nem kérhetett vissza. Nem egyszer halálos ítéletek is születtek bormámoros állapotban.⁶⁹

II. (Vak) Béla (1131–1141) a szerencsétlenül alakult magánélete ellenére nemcsak bel-, hanem külpolitikájában is következetesnek és határozottnak mutatkozott.

Az alapvető külpolitikai kérdésekben elődjének az irányvonalát folytatta. Nemcsak a gregoriánus pápasággal, hanem a Német Birodalommal is jó viszonyra törekedett.

A cseh–magyar viszony is kedvező volt II. (Vak) Béla uralkodása alatt. I. Sobeslav (1125–1140) cseh uralkodó felesége, Adelheid ugyanis a magyar uralkodó volt, ezáltal erős dinasztikus kapocs volt a két ország között.

A korabeli nagyhatalmakkal való kapcsolatát ügyesen használta ki, s ezáltal a nemzetközi helyzet alakulásából adódó kedvező lehetőségeket kihasználta. Ez játszott szerepet abban, hogy Magyarország terjeszkedése a Balkánon viszonylag problémamentes volt.

Az 1130-ban a palermói koronázással létrejött a Normann Királyság Dél-Itáliában és Szicíliában. Az új monarchia, II. Roger (1030–1054) a Földközi-tenger keleti medencéjében nagyhatalmi pozíciókra tört, ezért szembefordult vele Németország, Bizánc, Velence és a Római Pápaság is. A magyar király ekkor – 1135–1136 fordulóján – visszaszerezte Közép-Dalmáciát, amely felett ebben az időben már Velence gyakorolt fennhatóságot, majd hamarosan elfoglalta Boszniát is, amely viszont a bizánci befolyási övezet integráns részét alkototta. A „*Ráma királya*”⁷⁰ cím felvétele jelezte a – Rámát is magában foglaló – bosnyák terület megszerzését, ahol a magyar uralom az 1160-as évek közepéig tartósan bizonyult. Ez azt mutatja, hogy a Balkánon a magyar terjeszkedés Horvátország, Dalmácia, Moesia és Szerbia után Boszniában újabb célpontot talált magának.

⁶⁹ MAKK FERENC: Egy érdekes évszázad, Magyarország a 12. században. In Kristó Gyula – Makk Ferenc (szerk.): *Árpád előtt és után*. Somogyi Könyvtár, Szeged, 1996. 139. p.

⁷⁰ Feltehetően az 1136-ra elfoglalt Közép-Dalmáciából indult a hódító hadjárat a Ráma folyó vidékének elfoglalására ezt követte - a szerbek által lakott - Bosznia meghódítása, amely feltehetően önként hajolt meg a magyar uralkodó seregeinek. 1137 tavaszán a világtalan II. Béla az esztergomi gyűlésen másodszülött fiát, a későbbi II. László ellenkirályt nevezte ki Bosznia hercegének. Ez a cím azonban csak névleges volt; a valódi hatalmat a király megbízottja, a mindenkori boszniai bán képviselte. Érdekes sajátosság, hogy a magyar királyi titulusból nem a Bosznia királya, hanem a Ráma királya, a Ráma folyóról elnevezett, a Narenta- és a Ráma völgy mentén elterülő vidékre utaló elnevezés került. HEKA LÁSZLÓ: *A délszláv államok alkotmánytörténete*. Gold Press Nyomda, Szeged, 2002. 92. p., HEKA LÁSZLÓ: *Adalékok Horvátország alkotmánytörténetéhez*. Gold Press Nyomda, Szeged, 2001. 80–81. p.

Demográfiai szempontból fontos megjegyeznünk, hogy a világtalan király uralkodása alatt a háborúk, jelentősebb fegyveres megmozdulások⁷¹ elkerülték az országot. A hódító hadjáratok az ország határain kívül éreztették hatásukat. Ezáltal a középkori Magyar Királyság népessége gyarapodhatott.

II. (Vak) Béla uralkodása alatt kerül először igazi kapcsolatba a magyarság és a szerbség. Igaz, a szerb bevándorlás Magyarországra csak később I. (Nagy Lajos (1342–1482) uralkodásától indul, és csak a török balkáni terjeszkedése idején válik jelentőssé, de az ország vezetésében II. (Vak) Béla fogyatékoságát kihasználva előtérbe kerülnek a szerb előkelők. Így az ország vezetésében – hogy csak a legjelentősebbeket említsük – a világtalan uralkodó felesége, Ilona és annak testvére, a II. Géza uralkodása alatt is jelentős pozíciót betöltő Belus bán⁷² játszik főbb szerepet.

5. II. Géza uralkodása (1141–1162)

5.1. II. Géza megítélése

Az 1130-ban Tolnán született II. Géza (1141–1162) II. (Vak) Béla és Ilona, I. Uros a szerb nagyzsupán lányának elsőszülött fia volt. II. Gézát 1141. február 16-án koronázták meg. Uralkodásának első éveiben – tekintettel fiatal, 11 éves korára – jelentős szerepet játszottak a szerb származású édesanyja és annak testvére, Belos bán, aki II. Géza gyámja és nevelője volt.

Amint arra a későbbiekben is fény derül, II. Géza a magyar népesedéstörténet szempontjából nemcsak egyik legjelentősebb 12. századi magyar, hanem Árpád-házi uralkodó is volt.

⁷¹ A Magyar Királyság területén – II. (Vak) Béla uralkodása alatt – a legjelentősebb fegyveres megmozdulás a Sajó folyó melletti csata volt, amely 1132. július 22-én zajlott le. A trónkövetelő Borisz, (Könyves) Kálmán király eltaszított feleségének, Eufémiának a fia III. (Ferdeszájú) Boleszló lengyel uralkodó seregeinek és orosz csapatok segítségével betört az országba. Az ellenséges lengyel-orosz csapatok a Sajó mellett ütköztek meg az őket legyőző magyar-osztrák seregekkel. A csatát megelőzően II. (Vak) Béla táborában – a Borisszal kiegyezésre hajló magyar urak körében – az 1131-es aradi gyűlés történéseihez hasonló leszámolás történt.

⁷² Belus (vagy Belos) bán 12. században élt, szerb származású hadvezér, nádor, horvátalmát bán volt. Ilona királyné öccse, I. Uros szerb nagyzsupán fia. Jelentős része volt az Álmosági konszolidáció sikerében. Belos Ilona királyné kíséretében érkezett Magyarországra és II. Béla hatalomra jutását követően kapott szerepet az ország irányításában. Jelentősége a magyar belpolitikában II. Béla halála után sem csökkent, mert II. Géza tizenegy évesen került a magyar trónra és 1146-os felnőtté avatásáig továbbra is ténylegesen Belus és Ilona királyné irányította a magyar politikát. Belus István herceg, a későbbi IV. István pártjára állt és 1157-ben, amikor István merényletet kísérelt meg II. Géza ellen, neki is menekülnie kellett. Belus valószínűleg Szerbiába menekült, ahol testvére II. Uros volt a nagyzsupán. 1163-ban IV. Istvánnal visszatért Magyarországra. Az 1163. június 19-én Székesfehérvár mellett vívott csatában azonban véget ért IV. István uralma és – mivel a forrásokban a csata után már nem említik – feltehetően ebben a csatában halt meg Belus bán is. KRISTÓ GYULA: *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában*. Szukits Könyvkiadó, Szeged, 2003, 38. p., MAKK FERENC: II. Géza. In Kristó Gyula – Makk Ferenc: *Az Árpádok – fejedelmek és királyok*. Szukits Könyvkiadó, Szeged, 2003, 112. p.

Jelentős kapcsolatokat épített ki a Magyarország pénzügyi életében⁷³ és honvédelmében jelentős szerepet játszó – magyarországi – iszlám hitűekkel, továbbá az ő idejében érkeztek – a Magyarország gazdasági, kulturális és társadalmi felvirágoztatásában a későbbiekben jelentős szerepet betöltő – az első – germán és latin – „vendégek”.

Egyháztörténetileg is fontos szerepet játszott: nemcsak, hogy adományokkal segítette az egyházat, de behívta Magyarországra a ciszterciák rendjét és a johannita lovagokat.

5.1.2. II. Géza és a magyarországi muzulmánok

Az első muzulmánok feltehetően már a honfoglalás idején megjelentek a Kárpát-medencében, de még a 12. század közepén is érkeztek nagyobb számban a középkori Magyar Királyság területére.

A muzulmánok a 12. századi Árpád-házi királyaink uralkodása alatt első-sorban fegyveres szolgálatot láttak el. A csatlakozott népek – a korábbi időszakokhoz hasonlóan – továbbra is igen komoly szerepet töltöttek be a könnyű-fegyveres lovasságnál, a testőrségnél és az íjász alakulatoknál. Majd a magyar állam közigazgatási rendszerének kialakulásával és megerősödésével párhuzamosan egyre nagyobb számban jelentek meg a legfontosabb államigazgatási, kereskedelmi (só, bor) és pénzügyi területeken.

⁷³ A kálizok a Horezm (Hvázizm) területéről a középkori Magyarországra bevándorolt, muzulmán vallású népelemek egyik elnevezése. A szó Horezm nevének alán változatából (hváliz) ered, írott forrás először Kr. u. 555-ben említi. Horezm hatalmi területén jelentős alán és jász etnikum élt, amely a XI. századig fokozatosan a Volga alsó folyásának vidékére és a Kaukázus északi előterébe vándorolt. Minthogy Horezmet a VIII. században meghódították az arabok, ezek a többnyire alán etnikumú kálizok muzulmánok voltak. A források a kazár birodalom területén, valamint a besenyők és a volgai bolgárok között is említik őket: részint katonai szolgálatot láttak el, részint kereskedelemmel és közigazgatási feladatokkal foglalkoztak. A Kárpát-medencébe a honfoglalástól a XIII. század végéig nagyszámú horezmi alán lakosság telepedett le. A források káliz, böszörmény és néha izmaelita néven emlegetik őket. Legkorábbi csoportjuk Anonymus szerint Taksony fejedelem idején a volgai bolgárok földjéről vándorolt be. A kálizok részint határőrszolgálatot teljesítettek (egy nagyobb csoportjukat a Szerémségben telepítették le), részint a királyi jövedelmeket kezelték, és a pénzverést felügyelték. Nyelvüket és muszlim vallásukat valószínűleg legalább a XII. századig megőrizték. Elterjedésüket Magyarországon a Káloz, Kaluz, Kalász, Kálozd stb. helynevek tükrözik. *Terebess Ázsia Lexikon*: <http://www.terebess.hu/index.html>. (Letöltés ideje: 2007. június 14.)

Az iszlámhitűek (izmaeliták)⁷⁴ a középkori Magyar Királyság számos településén felelhetőek voltak. A jelentősebb településeken, kereskedelmi központokban (pl. Pest, Debrecen, Zimony stb.) nagyobb számban éltek. Ezek a közösségek az asszimiláció tekintetében kedvezőbb helyzetben voltak, mint a szórvány helyzetben lévő társaik, ahol a beolvadás pusztán idő kérdése volt. Ennek ellenére az iszlám vallást követő népelemek ragaszkodtak hitükhöz, valamint hagyományaikhoz. Ez a ragaszkodásuk sok esetben a katolikus egyház nemtetszését váltotta ki, de az is előfordult, hogy bizonyos uralkodók hallgatólagos „elfogadása” a muzulmánok jelentős csoportjait nyerte meg az ország szolgálatának.

A 11–12. századra a pénzügyigazgatás és bizonyos vonatkozásban még a kereskedelem is muzulmán vallású és keleti származású népek, összefoglaló elnevezéssel izmaeliták (szaracénok⁷⁵ vagy böszörmények⁷⁶) kezében összpontosult.

A magyarországi iszlám lakosság helyzetéről és viszonyairól már [I. (Szent) László (1077–1095) és] Könyves Kálmán (1095–1116) uralkodása idejéből pontos információink vannak.

A XII. század eleji források bár vallási különbségen alapuló, de lényegében gazdasági gyökerű ellenségeskedésről tanúskodnak az iszlámhívó és főként a király szolgálatában álló lakossággal szemben.

⁷⁴ Az izmaeliták a középkori Magyarország mohamedán vallású lakóinak összefoglaló neve. Az izmaeliták bolgár, besenyő, kun, káliz, böszörmény, arab stb. nemzetiségűek lehettek. Az Árpád-kori Magyarország mohamedán vallású csoportjai jelentős szerepet töltöttek be az egykori gazdasági életben és a honvédelemben. A római egyház fejei, a pápák is több alkalommal foglalkoztak velük. Királyainkat arra ösztönözték, hogy egyre szigorúbb törvényekkel szabályozzák a hazai izmaeliták életét. Keresztény templom építésére, vegyes házasságra, szokások elhagyására, széttelepülésre kényszerítették az izmaelitákat. II. Andrással (1205–1235) pedig nemes urai megfogadtatták 1232-ben, hogy sem izmaelitákat, sem szerecseneket nem nevez ki a kamarák élére. Kapcsolatban álltak az arab világgal, így viszonyaikról értékes adatokat közölnek a mohamedán tudósok, utazók (Abu Hamid, Yágut). A kései Árpád-korban, mint vallási kisebbséget az egyház türelmetlensége sújtotta, ami népi beolvadásukhoz vezetett. CZEGLÉDY KÁROLY: Névtudományi előadások. Bp., 1970, 116. p.; Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. II. kötet, Akadémiai Kiadó, Bp., 1981. 328. p.

⁷⁵ A szaracénok a középkorban bármely muszlim vallású – arab, török vagy egyéb – személy közkeletű elnevezése. Már a római korban, a kései klasszikus szerzők műveiben (Kr. u. I–III. sz.) is föltűnik a „szaracénok” szó (görög: szarakenoi) a Sínai-félszigeten élő egyik arab törzs megnevezésére; a következő évszázadok folyamán pedig a keresztények egyre bővebb jelentéskörben, s végül általában minden arab törzs nevéként alkalmazták. A bizánciak a kalifa valamennyi muszlim alattvalóját szaracénnak nevezték. A bizánciaktól és a keresztésektől terjedt el a név Nyugat-Európába, ahol sokáig fennmaradt; Magyarországon szerecsen változatban is használták. *Terebess Ázsia Lexikon*: <http://www.terebess.hu/index.html>. (Letöltés ideje: 2007. június 14.)

⁷⁶ A böszörmények a középkori Magyarországon élő mohamedánok egyik neve. Valószínűleg eredetileg csak a Szir-Darja mellől, a hvarezmi uralom alól származó népcsoportot jelölte. A szó a mohamedán hitűt jelentő arab „muslim” perzsa, török közvetítésű változata. A böszörmények emlékeit néhány helynevünk – Hajdúböszörmény, Berekböszörmény – is őrzi. CZEGLÉDY KÁROLY: *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig*, Bp., 1969, Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*, I. kötet, Akadémiai Kiadó, Bp., 1981. 112. p.

Az iszlám hitű vallási csoport jelentős szerepet játszott a királyi jövedelem behajtásában, őrzésében. Mint csatlakozott népelem, közvetlenül a király vagy a király által kinevezett, legtöbbször körükhöz tartozó hadnagy irányítása alá tartoztak.

A magyarországi mohamedánok kiváltságait már I. (Szent) László magyar uralkodó „megnyírbálta”, a kiváltságok további mérséklését jelentették Könyves Kálmán későbbi vonatkozó törvényei. A két uralkodó „szankcióinak” indoka, a mohamedánok kereszténységbe történő beolvasztását célozta.

Könyves Kálmán (1095–1116) idejében a tarcali zsinaton született az új törvénykönyv, melynek nyolc tárgykörében külön helyet kap a „böszörmények és zsidók” jogviszonyait tárgyaló rész.

Könyves Kálmán az iszlám hitűekkel szemben meglehetősen szigorúan lépett fel, ennek oka valószínűleg a kor gondolkodásával, a keresztes háborúk megítélésével lehet összefüggésben. A keresztesek a Szentföldön muzulmánok ellen harcoltak, így azok a kereszténység ellenfeleinek számítottak a belpolitikában is, és ez hatott ki a jogállásukra is.

A Kálmán törvényeként ismert XLVI. t.c. szerint: „Ha valaki észreveszi, hogy valamelyik izmaelita a pogány szokás szerint böjtöl, vagy eszik, vagy a disznóhústól tartózkodik, vagy mosakodik, vagy vallásfelekezete valamelyik cselekedetét míveli, jelentse a királynak s a vádló az izmaelita vagyonából részt kapjon.” Továbbá a LXIX. t.c. szerint: „Ha valamelyik izmaelitához valaki vendégül megy, vagy ő valakit ebédre hív, ő is, vendége is csak disznóhússal táplálkozzanak.”⁷⁷

A XLVII. t.c. az iszlám közösség megsemmisítését, a muzulmánység beolvasztását célozza: „Mindenik izmaelita falu egyházat építsen, s azt kellőképp javadalmazza. Miután az egyház felépítettett, az izmaeliták fele költözzék el azon faluból, s úgy lakjanak együtt velük, mint egy házban egy erkölcsűek... istentiszteleten egyértelműen jelenjenek meg..... Egyik izmaelita se merje lányát az ő nembélihez adni, hanem a mi nembélinkhez adja.”

A mohamedánok még közel másfél századon keresztül megmaradtak az országban, mint az iszlám hívői, és gazdasági téren nagyon is nyomtak a latba. Könyves Kálmán törvénye tehát nem volt teljesen végrehajtva soha.

A 12. század közepén Magyarországon élő mohamedánokról *Abu-Hamid Al-Garnáti* tájékoztat bennünket, aki II. Géza uralkodása alatt (1141–1162) három évig élt Magyarországon (1150–1153).⁷⁸

A granadai származású „világutazó” a magyarországi mohamedánok két csoportját különbözteti meg: a horezmieket (hvárezmieket) és a magribitákat. Az

⁷⁷ A törvényekkel kapcsolatban két fontos megállapítást tehetünk. Egyrészt, hogy a törvényhozók nagyon jól ismerték az iszlám rítust, hiszen az imákat kötelezően megelőző 'mosakodást', a ramazán böjtöt, a sertéshúsevés megtagadását – feltehetően a circumcisiót is – a tiltott cselekedetek közé sorolják. Másrészt, hogy a muzulmánok meglehetősen jó, irigylésre és ezért feljelentésre is érdemes anyagi helyzetben vannak.

⁷⁸ Ahogyan kortársa, Al-Ídriszi úgy Abu-Hamid is Unkurijjának hívta írásaiban Magyarországot, amely a latin „*Ungaria*” vagy „*Hungaria*” arab átírása.

islám hitű utazó szerint sok muzulmán élt Magyarországon: „ezerszáma”⁷⁹ magrebiek és megszámlálhatatlanul sokan hvárezmie”⁸⁰. „A hvárezmi származásúak a királyt szolgálják, keresztényeknek tettetik magukat, s titokban tartják, hogy muszlimok. A magrebi származásúak⁸⁰ ezzel szemben csak háborúban szolgálják a keresztényeket, és nyíltan vallják az iszlámot.”⁸¹

A bizánci és más európai viszonyokkal ellentétben a magyarok közt élő iszlám híveknek „törvényes és sajátos” jogaik voltak, közvetlen kapcsolatban álltak a királlyal, főként vezetőik révén.⁸²

Megállapítható, hogy Magyarországon a csatlakozott népek egyenrangúak voltak a magyarokkal, bizonyos feladatok ellátásakor még kiváltságokat is élvezhettek. II. Géza idejében a magyarországi iszlám fénykorát élte és közössége az iszlám rítust, a jogrenddel együtt gyakorolhatták.

Amíg Bizánc nagy ellenfele keleten az iszlám, addig Magyarországnak szövetségese. A muzulmánosság vallási szilárdsága erősítette az ország fegyveres erejét és védte a király függetlenségét mind a külső, idegen, mind a belső, főúri és egyházi törekvésekkel szemben. II. Géza, mint elődei is, erősen kihasználta a magyarországi muzulmánok gazdasági szakértelmét, és fegyvereseinek gyors ütközésségét, megtalálta a helyes egyensúlyt, hogy ne kerüljön veszélybe az ország belső békéje. Nem is csoda, hogy Abu-Hamid Al-Garnáti Magyarországot hatalmasabbnak és „rokonszenvesebbnek” tartja Bizáncnál. Érdekes sajátosság, hogy az iszlám hitű utazó nagyon jó viszony épített ki a magyar uralkodóval, II. Gézával, erről írásában a következők szerint tájékoztat: „Amikor meghallotta (II. Géza), hogy megtiltottam a muszlimoknak a borivást és megengedtem nekik, hogy ágyasokat vegyenek maguk mellé és négy szabad nőt (feleségnek), akkor azt mondta nekem: „nem ésszerű ez, mert a bor erősíti a testet, a sok nő viszont gyengíti a testet és a szemet. Az iszlám vallás előírásai nincsenek összhangban a józan ésszel.” Így válaszoltam a tolmácsnak: „Mondd meg a királynak: a muszlimok törvényei különböznek a keresztény törvényektől. A keresztény ember ugyanis a bort az ételre issza víz helyett, és nem részegedik le tőle, s így valóban csak növeli erejét a bor. A muszlim azonban, amikor bort iszik, csak a részegséget akarja, elmegy az esze, és olyan lesz, mint a bolond, paráználkodik, öldököl és istentelenségeket mond, csinál. Minden jó kivész belőle, /bárminek/ átadja fegyverét és a lovát, elvesztegeti minden vagyonát,

⁷⁹ Székely György (főszerk.) – Bartha Antal (szerk.): *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1984, 1099. p.

⁸⁰ A magribiták feltehetően az iráni nyelvet beszélő alánok (jászok) lehettek. Uo. 1100. p.

⁸¹ A hvárezmieket titkolták muzulmán vallásukat. Ez egybeesik azzal, hogy őket nevezik más források izmaelitáknak, ami az iszlámon belül a síiták megkülönböztető neve, akinél megengedett a taqija, azaz veszély esetén a hit eltitkolása. Abu Hamid Al-Garnáti magrebiek alatt valószínűleg a besenyőket érti, akik már korábban muzulmánok voltak.

⁸² Kálmán, de később II. Géza is csak úgy tudta „elnézni” az iszlám vallás gyakorlását, hogy kivonta őket a keresztény egyházi törvények és a bíráskodás alól, fenntartva magának a jogot, hogy a szolgálatában állók viszonylagos függetlenségét, jogait és kötelességeit meghatározza.

pusztán az élvezeteket hajhászva.⁸³ Ezek a muszlimok itt a te katonáid, és ha támadást parancsolnál nekik, nem lenne sem lovuk, sem fegyverük, sem vagyónuk, mert mindent az ivásba ölnének. Neked meg, ha tudomást szereznél erről, meg kellene ötletned őket, vagy megveretned és elűznöd, esetleg éppenséggel új lovat és fegyvert adnod nekik, amiket aztán újra csak elherdálnának. Ami pedig az ágyasokat és a feleségeket illeti, a muszlimoknak nagyon is megfelelő a többnejűség, mert forró a természetük. Meg aztán, ne feledd, ők a te katonáid, és ha nekik /a sok feleségtől/ több gyerekük lesz, akkor neked több lesz a katonád.” Erre a király azt mondta: „Hallgassatok erre az öregre, mert bölcs, házasodjatok csak annyiszor, ahányszor akartok, és semmiben ne mondjatok ellent neki.”⁸⁴

5.1.3. II. Géza és a szászok

A „szász” elnevezés csak „gyűjtőnév” volt, és csak az 1200-as évek elején honosodott meg. Valójában nem volt egységes nép a szászság, csak később kovácsolódott azzá.

II. Géza (1141–1162) magyar király hívó szavára a németajkú (sváb, frank, bajor, szász stb.) népek mellett flamandok, luxemburgiak, valamint „újlatin” nyelvű népcsoportok: olaszok, vallonok és franciák is szép számmal telepedtek le a középkori Magyarországon.

A letelepülők jelentős többsége – a földrajzi közelség miatt is – németajkú volt. A németek sem egy területről jöttek, sokak eredeti lakóhelye a Közép-Rajna vidék volt, de jelentős számú Mosel-vidéki német is bejött a Magyar Királyság területére.

Az előbbieken említett németek nemcsak Erdélyben a Szászföldön (németül: Königsboden) telepedtek le, hanem a szintén magyar területnek számító Szepességben (németül: Zips), valamint a Magyar Királyság határain túl Sziléziában, és a mai Csehország területén is.

A „jövevények” behívásának indoka kettős volt, mindenek előtt a szászok Erdély déli határait voltak hivatva megvédeni,⁸⁵ továbbá az „idegenek” tudásával a magyar királyok az ország kultúrájának színvonalát is javítani kívánták.

⁸³ Székely György (főszerk.) – Bartha Antal (szerk.): *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1984, 1079. p.

⁸⁴ II. Géza volt az, aki szembeszállva a keresztény papokkal, engedélyezte az ágyasokat a muszlimok számára.

⁸⁵ Az ország biztonságát a bizánciak (1166) és az oroszok által poloveceknek, a magyarok által pedig „fehér kunoknak” hívott népcsoport veszélyeztette. (Nem tévesztendő össze a magyar népnyelv által „fekete kunoknak” hívott néppel, amely az úzokat jelölte.) Az 1100-as évek elején – az ország fegyveres erejében – még jelentős szerepet játszó székely és besenyő könnyűlovasság elavult a már nyugati példát követő Bizánc páncélos és nehézlovas egységeihez képest. Ezért a vendégek katonai tudására is nagy szüksége volt a korabeli Magyarországnak. Így a magánbirtokra telepedő vendég is köteles volt a katonai szolgálatára. Makkai László – Mócsy András (szerk.): *Erdély története*. 1. kötet. Akadémia Kiadó, Bp., 296. p.

A szászság első, írásos nyomai az 1100-as évekig nyúlnak vissza. A százszok II. Géza (1141–61) uralkodása alatt jelentek meg a történelmi Magyarország területén. Megjelenésük a Német-Római Birodalom demográfiai és társadalmi helyzetével magyarázható.⁸⁶ A birodalom ugrásszerű népességnövekedése, a parasztság és a kismemesi réteg elszegényedése miatt kirobbant társadalmi feszültségek indukálták a népmozgalmat. Ezt a folyamatot tovább erősítette, hogy néhány német város (pl. Köln, Mainz, Speyer stb.) lakossága maga ragadta maga ragadta meg a kezdeményezést a jogai védelme érdekében.

A szászok letelepülésében jelentős szerepük volt a lokátoroknak (locatores), akik közvetítők voltak a magyar király és a behívni kívánt népek között. A lokátoroknak nagy szerepük volt a „tárgyalásoknál”, ugyanis a „vendégek” csak akkor hagyták el hazájukat, ha több jogot kaptak, mint amennyivel otthon rendelkeztek. A lokátorok szervezték meg az „idegenek” bejövetelét, letelepedését, továbbá ők biztosították az eszközöket, állatokat, valamint a vetőmagokat is az új élethez. A lokátor munkájáért földet és bizonyos jogokat kapott az új területen. A betelepülések előtt a tárgyalások alkalmával figyelembe vették a német szokásjogot és a magyar vendégjogot is.

5.1.3.1. Az erdélyi szászok

Az erdélyi „jövevények” behívásának indoka kettős volt, mindenek előtt a szászok Erdély déli határait voltak hivatva megvédeni,⁸⁷ továbbá az „idegenek” tudásával a magyar királyok az ország kultúrájának színvonalát is javítani kívánták.

Az erdélyi – akárcsak a szepesi – szászok letelepülése több hullámban zajlott le. Az első betelepülés II. Géza (1141–1162) uralkodás alatt történt. II. Géza nem a szórványos telepítésre törekedett, hanem a nagyobb tömbök kialakítását szorgalmazta. Ennek érdekében – többek között – nagyobb áttelepítéseket (belső vándorlás) vitt végbe a székelység vonatkozásában, akik mai lakóhelyüket megelőzően az erdélyi Szászföld területén éltek.⁸⁸

II. Géza telepesei főként a mai Nagyszeben közvetlen környékén és attól keletre, az Olt folyó völgyében – a későbbi szebeni, nagysinkai és újegyházi

⁸⁶ VOGEL SÁNDOR: Az erdélyi szászok. *Honismeret*, 2001/3, XXIX.

⁸⁷ Az ország biztonságát a bizánciak (1166) és az oroszok által poloveceknek, a magyarok által pedig „fehér kunoknak” hívott népcsoport veszélyeztette. (Nem tévesztendő össze a magyar népnyelv által „fekete kunoknak” hívott néppel, amely az úzokat jelölte.) Az 1100-as évek elején – az ország fegyveres erejében – még jelentős szerepet játszó székely és besenyő könnyűlovasság elavult a már nyugati példát követő Bizánc páncélos és nehézlovas egységeihez képest. Ezért a vendégek katonai tudására is nagy szüksége volt a korabeli Magyarországnak. Így a magánbirtokra telepedő vendég is köteles volt a katonai szolgálatára. Makkai László – Mócsy András (szerk.): *Erdély története*. 1. kötet. Akadémia Kiadó, Bp., 296. p.

⁸⁸ A későbbi, az I. világháborút követő román megszállásig létező Háromszék vármegyét alkotó három székely szék (Kézdi, Orbai és Sepsi (azaz sebesi)) elnevezése is a székelység korábbi szászföldi lakóhelyére utal. Mindhárom széknev egy-egy szászföldi helynévre vall, ezek (Szász)sebes, (Szász)orbó és (Szász)kézd. Uo. 293. p.

„szász székek” területén – telepedtek le. Ezt a területet az uralkodó kiűrtette számukra, ezáltal ők saját nyelvükön nevezett új településeket alapítottak.

Az erdélyi szászok az első erdélyi hazájukat a többi szászlakta vidéktől megkülönböztető névvel mindvégig „Altland”-nak nevezték. A 12. században összefüggő tömbben csak itt éltek németek Erdélyben, a többi egykorú német bevándorló már részben szláv, de leginkább a székely őslakosság közt elszórtan telepedett le.

Minden jel arra utal, hogy az erdélyi szászság még a 12. században – feltehetően III. Béla (1172–1196) uralkodása alatt⁸⁹ – utánpótlást kapott. Az új vendégek az Altland keleti és nyugati határain – ahol gyér szláv, illetve székely lakosság élt – telepedtek le. Ezáltal birokba vették a későbbi köhalmi, szászvárosi, illetve szerdahelyi szász székek területét, valamint a már említett Nagysink szék északi részét.⁹⁰ A szászok a későbbi szerdahelyi szék területén gyér – a magyarságba addig bele nem olvadt – szláv népelemeket találtak, erre utalnak Reussmark, Reussdörfchen és Reussen helynevei is. A későbbi Köhalm és Szászváros székek területén pedig jelentős számú székelység közt telepedtek le a szászok. Erre szintén a településnevek utalnak: Hamrudén, Scharosch, Tekes stb.

II. Géza erdélyi szász telepesei „egyszerű, földműveléssel foglalkozó emberek” volt. Jelentősebb településeik kezdetben földművelő lakosság által benépesített falvak voltak, melyek később nemcsak az erdélyi szászság, hanem egész Erdély legjelentősebb városaivá fejlődtek.⁹¹

5.1.3.1. A szepesi szászok

A Szepesség a történeti Magyarország egyik tájegysége, a Magas-Tátra délkeleti előterében elterülő medence. A 11. században még erdő borította, nagyobb-részt lakatlan volt. A felföldi Szepesség területén már a honfoglaló magyarság is szórványosan megtelepült szláv törzseket talált, akik egészen a 13. század közepéig a vidék legszámottevőbb lakói maradtak.

A Szepesség első telepesei magyarok voltak, Gömörből és Tornából költöztek be a 11–12. század fordulóján. A 12. században még gyéren lakott Szepesség területére II. Géza (1141–1162) uralkodása alatt németajkú bevándorlók érkeztek, akik két hullámban vándoroltak a Szepességbe.⁹²

⁸⁹ Egy 1186-ból származó oklevél szerint a király 15.000 márka évi adót kapott az „erdőkön túli területeken”, azaz Erdélyben lakó „idegen vendégektől”.

⁹⁰ A későbbi Brassó környéki Barcaság (németül Burzenland), illetve az észak-erdélyi Beszterce vidéke (németül: Nösnerland) szász települései később, a 13. század első felében keletkeztek.

⁹¹ GYÉMÁNT RICHÁRD – SZONDI ILDIKÓ: Az erdélyi szászok a népszámlálási adatok tükrében. *Acta Jur. et Pol. Szeged*, Tomus LXIII., Fasc. 19., 2003, 5. p.

⁹² ÁCS ZOLTÁN: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Kossuth Kiadó, Bp., 1984, 55. p.

Az első betelepülés a 12. század második felében zajlott, ez belső migráció volt Abaúj területéről. A második, nagyobb méretű bevándorlásra a tatárjárás (1241/1242) után került sor. Bár a német nyelvterület számos vidékéről történt a bevándorlás, zömük bizonyosan szász volt. Ezt valószínűsíti az is, hogy a szász jog terjedt el a Szepességben.⁹³ Később folyamatos szláv bevándorlás növelte a lakosság számát.

A szepesi szászok autonómiájának⁹⁴ gyökerei a 12. századba nyúlnak vissza, habár kiváltságaikat első ízben csak a 13. században. V. István 1271. évi szabadságlevele foglalta össze. Kiváltságaikat Károly Róbert király 1317-ben kiegészítette.

5.2. Szlávok a 12. századi Magyarországon

Habár a szlávok jelenléte a 12. században nem kizárólag II. Géza uralkodásához kapcsolható. „Módszertani szempontból” talán célszerű a többi népcsoport mellett tárgyalni a magyarországi szlávságot.

A szlávok őshazáját a kutatók állandóan keresik, holott nem tekinthetők másoknak, mint Kelet-Európa ősi autochton lakosságának, akiknek a „magterülete” valahol a mai ukrán területen a Pripjaty, a Szeret, a Prut és a Dnyeper folyók vidékén lehetett.⁹⁵

A szláv elnevezés először *Prokopiosznál* fordult elő a VI. század közepén, amikor arról ír, hogy Bizánc balkáni tartományait az antok és a szklavénok támadják meg.

A Kárpát-medence 2056 helységnevéből 102 szláv eredetű, melyeknek jelentős része a szlovénből, az óhorvátból és az óbolgárból vagy azon szlávoktól

⁹³ A Szepességben a szászok autonómiája mellett más közigazgatási egységek is léteztek. Az egész Szepesség legrégibb önkormányzata a lándzsás nemesek kerülete volt. A lándzsások eredetileg határőrök voltak, talán a kabarsághoz tartoztak. Autonómiájukat egy 1243-as szabadságlevél rögzíti. A lándzsás nemesek kezdetben személyes hadbavonulással tartoztak a királynak, a tatárjárás után azonban, elszegényedésük miatt, csak tíz lándzsást kellett kiállítaniuk. Innen ered önkormányzatuk „tízlandzsás szék” elnevezése. A harmadik közigazgatási egység a nemesi vármegye volt. REP-GOW, EIKE VON: *A Szász tükrök*. Pólay Elemér Alapítvány – Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2005, 46–47. p.

⁹⁴ A szepesi szászok autonómiájának részét képezték a szabad bíró- és papválasztás, szabad vadászati, halászati és bányászati jog, adómentesség – a királynak terragiumként (földbér) fizetendő évi 300, majd 1200 márká ezüst kivételével. A szepesi szászok – a cipszerek – erős politikai szervezetet alkottak, melynek élén a Landgraf állt. Őt később a XXIV szepesi város grófjának nevezték. A szepesi jog, melyet Zipser-Willkür néven foglaltak össze, kiterjedt a városokhoz tartozó falvakra is. Lásd uo.

⁹⁵ FONT MÁRIA: Magyarok és szlávok az Árpád-kor végéig, A Kárpát-medence szláv népei és a magyarság. In Kristó Gyula – Makk Ferenc (szerk.): *Árpád előtt és után*. Somogyi Könyvtár, Szeged, 1996, 157. p.

származik, akiknek területén a magyarok a honfoglalás előtt tartózkodtak vagy átvonultak.⁹⁶

A magyaroknak a szlávokkal való kapcsolata a történelem folyamán változó. Alapvetően azonban elmondható, hogy egymáshoz való viszonyuk semleges volt. A történelem folyamán a betelepített és a betelepült szlávok az országban otthonra találtak és jobbára a magyarságba asszimilálódtak. A magyarságnak a szlávokkal való kapcsolata "színt" adott az országnak, de nemzetalakító erővé sohasem vált.

A szláv települések a 12. században jórészt az országon belüli áttelepülés (belső vándorlás), részint a szomszédos országok területéről történő bevándorlás (külső vándorlás) alkalmával jöttek létre.

A középkori Magyar Királyság északi peremvidékén, a mai Szlovákia északi részein tömegesen éltek szlávok. Ugyancsak elmondható ez a megállapítás Erdély bizonyos részeiről. A régészeti leletek és a víznevekből ítélve Erdély minden táján, főleg azonban a hegyvidéken és a Mezőség találkozási vonalán szláv anyagi kultúrájú és nyelvű népesség élt.

A szlávok, különösen az erdélyi szlávok etnikumáról, illetve gazdasági-társadalmi szervezetéről hiányosak a magyar történetírás ismeretei. A régészeti leletek alapján feltételezhető, hogy részben katonák, részben sóvágók és aranyosók voltak. Erdély és a Felföld mellett a középkori Magyar Királyság más területeken is éltek szlávok, bár ezek a területek inkább csak szórványok voltak.

A szláv népelemmel a 12. században már Könyves Kálmán uralkodása (1095–1116) idején is találkozhatunk. Kálmán dalmáciai hódításai következtében tovább nőtt a középkori Magyarország területén élő népességben belül a szlávok aránya.

Adatainak vannak arról, hogy a 12. században a Kárpát-medence területére csehek, oroszok, lengyelek, illetve horvátok telepedtek le.⁹⁷

⁹⁶ Dr. Kiszely István honlapja: <http://istvandr.kiszely.hu/ostortenet/013.html>. (Letöltés ideje: 2007. június 15.): Makkai László – Mócsy András (szerk.): *Erdély története. A kezdetektől 1606-ig*. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp., 1988, 253. p.

⁹⁷ Okleveleink tanúsága szerint 1220-ban Biharban is telepedtek le csehek, illetve 1221-ben Borsod és Torna vármegyékben három településen éltek cseh hospesek. Egy 1177. évi oklevél Temes vármegye területén, egy 1220-as oklevél pedig Békés és Bihar vármegyék határában oroszokat említ. A lengyelekről és horvátokról több 13. század elejéről származó oklevél is említést tesz. Az említett szláv népekre a települések elnevezése is utal, pl. Csehi, Oroszi, Lengyel vagy Horvát. Székely György (főszerk.) – Bartha Antal (szerk.): *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1984, 1092–1093. p.

6. III. István uralkodása (1162–1172)

6.2. III. István megítélése

Az 1147 nyarán született III. Istvánt apja, II. Géza halála – 1162. május 31. – után – tántoríthatatlan híve – Lukács esztergomi érsek koronázta meg. Uralkodásának első felét a hatalom megtartásáért folytatott harc jellemezte, amelyet apja öccseivel, II. Lászlóval, de főképp IV. Istvánnal kellett megvívnia.

A legnagyobb fenyegetettség és a folytonos fegyveres konfliktusok, harcok közepette is igyekezett országát építeni, az egyházat támogatni. Uralkodása alatt kapott először kiváltságot a városi – székesfehérvári – polgárság.⁹⁸ III. István országlása mindenképp fontos szerepet töltött be a magyar városok gazdasági, társadalmi és jogi fejlődése érdekében.

A legrégebbi városi kiváltság – Magyarországon – az ún. „fehérvári jog” volt, amely számos más város (pl. Nagyszombat, Nyitra, Győr, Sopron stb.) számára is példaértékű volt a későbbi 13. században.

A kiváltságlevél a következő négy pontot tartalmazta:

- a városi 12 esküdt szabad megválasztásának joga,
- bírájuk minden ügyben való illetékessége,
- vendégek (hospesek) szabad beköltözése,
- mentesség az országon belüli és a határon lévő vámok alól.

Joggal feltételezhetjük, hogy a „fehérvár jog” nemcsak a várost, hanem a fehérvári kereskedőket is megillette. Elsősorban a latinokra – főként vallonokra – kell gondolni, akik nagy szerepet játszottak a város felvirágoztatásában.

Székesfehérvár városa – Esztergom mellett – az ország legfontosabb városa lett, azonban Esztergommal szemben Székesfehérvár fejlődése a 12–13. század fordulóján nem torpant meg. Kiváltságait a 13. században IV. Béla (1235–1270) is megerősítette.

A III. István uralkodásának első felét (1162–1165) jelentő – Bizánc elleni – szakadatlan háborúk alaposan kimerítették az ország erőtartalcát. Egyes – főként szerémségi – területek jelentős emberveszteséget szenvedtek el. A bizánci betörések azonban – 1166-ban – nemcsak a déli országrészeket, hanem Erdélyt és a Halics felőli országrészeket is súlyosan érintette.

A hosszú évek háborúit feltehetően a magyar népesség száma is megsínylette. Magyarország – Bizánccal szembeni – sikeres helytállását segítette, hogy III. István jó viszonyt ápolt a német császársággal, Csehországgal és az osztrák hercegséggel, valamint időlegesen Haliccsal is. Ennek ellenére III. István – az

⁹⁸ BERTÉNYI IVÁN – DIÓSZEGI ISTVÁN – HORVÁTH JENŐ – KALMÁR JÁNOS – SZABÓ PÉTER: *Királyok Könyve. Magyarország és Erdély királyai, királynői, fejedelmei és kormányzói*. Officina Nova, Bp., 1997, 40–41. p.

ellenkirályok időszaka után – Béla-Alexiosz személyében a magyar trónért folytatott harcban jelentős ellenfélre lelt.⁹⁹

III. István uralkodása utolsó fél évtizedének külpolitikájára a visszafogottság, az összeütközések kerülése, a belső konszolidációt szolgáló békülékenység és tartózkodás volt a jellemző, s fokozottan volt ez érvényes Bizánc vonatkozásában. III. István 1167 és 1172 között jelentős eredményeket mutatott fel az ország helyzetének konszolidálásában, a bizánci háborúknban meggyengült ország megerősítésében. Bár volt ellenzéke, viszonylag szilárd belső bázisra számíthatott, amelynek gerincét a Lukács, esztergomi érsek vezette felső klérus alkotta. Diplomáciájában is sikeres volt: megerősítette kapcsolatát a pápával, rendezte kapcsolatait Velencével, jó kapcsolatokat ápolt a cseh és az osztrák uralkodóval is.

Magánéleti tragédiája, hogy fia, Béla fiatalon meghalt és több fia nem született, aki követhette volna a királyi trónon. III. István tisztázatlan körülmények között – feltehetően mérgezés következtében¹⁰⁰ – halt meg 1172. március 4-én. Holttestét Esztergomban temették el. Az előbbiekben említett körülmények miatt Béla-Alexiosznak – III. Béla néven – viszonylag könnyen sikerült Magyarország királyi székébe kerülnie.

6.2. III. István és ellenkirályai

A 12. század második harmadától megerősödött az a bizánci törekvés, hogy Magyarországot a Bizánci Császárság érdekszférájába vonják, illetve meghódítsák. Ezzel szemben II. Géza életének utolsó éveiben a bizánci uralkodóval (baszileusszal),¹⁰¹ I. Mánuellel (1143–1180) való kiegyezést kereste, hogy fiának, III. Istvánnak biztosítsa a magyar trónt. I. Mánuel bizánci császárnak azonban más elképzelései voltak Magyarország jövőjéről, II. Géza két öccsét, először II. Lászlót, majd IV. Istvánt támogatta a magyar királyi székért folytatott harcban.

⁹⁹ Az 1163. június 19-én vívott székesfehérvári csata után IV. István – III. Istvánnal szemben – lemondott trónigényéről és – Lukács esztergomi érsek közbejárására – „végleg” távozni kényszerült az országból. Az ekkor kötött békeszerződés értelmében került III. István öccse, Béla herceg (bizánci nevén Alexiosz) – a későbbi III. Béla – Konstantinápolyba. A magyar herceget a bizánci császár ekkor lányával, Máriával jegyezte el. 1165 utolsó hónapjaiban – a fiúörökös nélküli – I. Mánuel lányát, Máriát és annak jegyesét, Béla-Alexiosz nyilvánította örökösének. 1169 szeptemberében azonban változás következett be, az addig hiába reménykedő I. Mánuelnek fiúgyermekke született. 1169 és 1171 között megkezdődött Béla-Alexiosz háttérbe szorítása (elvesztette deszpoteszi (tronörökös) rangját, Máriával való jegyességét felbontották stb.). A végkifejlet 1179-ben történt, amikor I. Mánuel feléskette a birodalom előkelőit, hogy halála esetén a másfél éves fia, II. Alexiosz (1180–1183) lesz az uralkodó. Ettől kezdve Béla-Alexiosz figyelme is egyre jobban Magyarország felé fordult.

¹⁰⁰ A korabeli – ellenőrizhetetlen – közbeszéd szerint öccse, Béla gyilkoltatta meg.

¹⁰¹ A „baszileusz” a „császár” kifejezés bizánci megfelelője.

II. Géza fiának, III. Istvánnak és két öccsének is joga volt elfoglalni a magyar trónt. Az elsőnek a primogenitúra,¹⁰² a két „nagybácsinak” pedig a szeniorátus¹⁰³ intézménye biztosította a magyar trón elfoglalásának lehetőségét. Ilyen bizonytalan helyzetben általában a felek erőviszonyai döntötték el a kérdést. Az ellenkirályok fellépésével jelentős veszélybe került a középkori Magyar Királyság szuverenitása.

6.2.1. II. László, az ellenkirály

II. Géza 1162-ben bekövetkezett halálával először az egyik bizánci trónkövetelő, IV. István jelentkezett. II. Géza fiatalabbik öccsét görög segélyhadak támogatták, amelyek Magyarország déli határain vonultak fel. Azonban IV. István a magyar hatalmi elit köreiben betöltött népszerűtlensége miatt egyelőre nem foglalhatta el a trónt, viszont a hatalmas bizánci seregtől rettegő magyar politikai elit hajlandó volt II. Lászlót az ország királyának elismerni.¹⁰⁴

Az 1131 táján született II. Lászlót – bizánci nyomásra – 1162 július közepén koronázta királlyá Mikó kalocsai érsek, mivel Lukács esztergomi érsek nem volt hajlandó a gregorianizmussal¹⁰⁵ szembenálló, „görög” vallású bizánci császár kegyeltjét megkoronázni. A ceremóniát Lukács érsek törvénytelennek minősítette és II. Lászlót kiátkozta az egyházból. Mire II. László bebörtönözte a magyar katolikus egyház fejét. Ekkor már II. Lászlót támogatta a magyar politikai elit többsége, II. Géza fia, III. István pedig, a nyugati országrészbe, Pozsony várába zárkózott.

A jó nevelésben részesült, hatalomvágyó II. László bölcsen nem is háborgatta. A pápa felé tett elegáns gesztusként, még ellenlábását az őt kiátkozó Luk-

¹⁰² A „*primogenitúra*” latin eredetű szó, jelentése: elsőszülöttség, elsőszülötti jog. Az öröklési jogban a család vagyonát, jogait – köztük a trónt – az apa halála után az elsőszülött fiú örökölte. Az intézmény talán normann eredetű, elterjesztésében nagy szerepe volt az egyháznak. A primogenitúra biztosította a birtok osztatlan öröklését, a trónöröklésnél pedig, a hatalom legitimizálását. Magyarországon Kálmán király uralkodásától lett a trónbetöltési jog vezérlő elve. Kristó Gyula (főszerk.): *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994, 559. p.

¹⁰³ A „*szeniorátus*” olyan öröklési rend, amely szerint a patriarchális nagycsaládban a legidősebb, még vezetésre alkalmas férfi örökölte a hatalmat: rendszerint a báty, az öcs, vagy az unokaöcs. A sztyeppe népeknél szokásos volt, az Árpád-ház tagjai esetében főleg a korai, 10–11. századi időszakban érvényesült, míg fel nem váltotta a *primogenitúra*. Uo.

¹⁰⁴ II. László viszonylagos népszerűségének oka ugyanis az volt, hogy nem hódolt be a bizánci szokásoknak, nem fogadta el a császár által neki felajánlott bizánci feleséget. A nyugati kereszténységet valló II. László, mint politikai emigráns tengette mindennapjait a bizánci császár udvarában, várva, hogy a magyar trónt megkaparinthassa.

¹⁰⁵ A „*gregorionizmus*” a 10. századi egyházi reformmozgalmakból kifejlődő szellemi irányzat, mely legharcosabb képviselőjéről, VII. Gergely pápáról (1073–1085) kapta nevét. Eredeti célkitűzése az egyház minden világi befolyástól mentes szabadságának kivívása volt, mely végül a pápaság univerzális, a világi uralkodók fölé is kiterjedő evlági hatalmának követeléséhez vezetett el. A gregorianizmus e mellett az egyház belső életében is számos reformot valósított meg, melyek közül a legismertebb a papi nőtlenség (coelibatus) megkövetelése és az egyházi méltóságok anyagi javak fejében való elnyerésének (simonia) szigorú tiltása.

ács érseket is kiengedte a börtönből.¹⁰⁶ Ennek ellenére Lukács következetes maradt, nem vonta vissza átkát; egy újabbal, a király közeli halálának megjövendölésével tetézte azt. II. László Lukács érseket ismét börtönbe vetette az átok azonban fogott.

II. László 1163. január 14-én – feltehetően mérgezés következtében – elhalálozott. Székesfehérváron temették el. Halálával a magyarországi hatalomra igényt tartó bizánci gépezet ismét akcióba lendült.

6.2.2. IV. István, a bizánci hűbéres

A féktelen hatalomvágytól égő – 1133 körül született – IV. István¹⁰⁷ részére bátyja, II. Géza hiába rendelt pazar hercegi udvartartást, ez számára kevésnek bizonyult. Már korán 1157-ben megkezdte a szervezkedést II. Géza ellen, azonban a király elleni merényletet a királyi hatalmi szervezete felfedte az uralkodó előtt. István herceg előbb I. (Barbarossa) Frigyes német császár udvarába menekült, de mivel nem sikerült II. Géza ellen fordítani a császárt, ezért a másik császárhoz, a bizánci I. Mánuelhez sietett. A bizánci császár hosszútávon a bizánci érdekek megvalósítását látta István hercegben, akihez unokahúgát, Komnéné Mária hercegnőt is hozzáadta.

II. László halálát követően a magyar politikai elit – szintén bizánci nyomásra – IV. Istvánt tette meg Magyarország királyának. A „forgatókönyv” kezdetben II. László esetéhez volt hasonló: Lukács esztergomi érsek ismét nem volt hajlandó koronázni, és kiátkozta az ellenkirályt. Az 1163. január 27-én tartott koronázási szertartást újból a kalocsai Mikó érsek vezette.

IV. István rossz természete azonban egykettőre lecsökkentette hívei számát a magyar hatalmi elit berkein belül. Megbuktatására csakhamar összeesküvést szőttek, amelyet bár sikerrel felszámolt, de – a bizánci uralkodó térnyerését rossz szemmel néző I. (Barbarossa) Frigyes támogatta – III. Istvánt nem tudta eltüntetni a politikai porondról.

III. István a tekintélyes támogatójában bízva előbújt pozsonyi rejtekéből és fegyveres csatában legyőzte és elfogta IV. Istvánt. III. István lovagiassága – ti. meghagyta a trónról lemondott IV. István életét és szabadon bocsátotta – hibás lépésnek bizonyult. IV. István Bizáncba menekült, ahol mindkét – bizánci és német – császár segítségét kérte, de már I. Mánuel sem támogatta igazán. IV. István fegyveres konfliktusba keveredett unokaöccsével, aki elől a szerémségi Zimony várába szorult vissza. A vár védői – a baszileusz hajóhadának sikerei ellenére – félve a várat ostromló III. István seregétől – életüket mentvén – megmérgezték az ellenkirályt. IV. István 1165. április 11-én halt meg, előbb Zimonyban, majd Székesfehérváron temették el.

¹⁰⁶ BERTÉNYI IVÁN – DIÓSZEGI ISTVÁN – HORVÁTH JENŐ – KALMÁR JÁNOS – SZABÓ PÉTER: i. m. 40–41. p.

¹⁰⁷ IV. István magát III. Istvánnak nevezte, mivel nem volt hajlandó elismerni unokaöccse uralkodását.

7. III. Béla uralkodása (1167–1196)

7.1. III. Béla megítélése

A 12. század nyolc Árpád-házi uralkodója közül talán a legjelentősebb személyiség volt. Az 1148-ban született III. Béla apja II. Géza magyar király, anyja Eufrozina kijevi hercegnő volt. Mivel apja első fia, III. István volt a trónörökös, Bélának jutott az a szerep, hogy Magyarország és Bizánc között a kapcsolatot szorosabbra fűzze.

III. Bélát bátyja, III. István halála után 1173. január 13-án koronázta meg a kalocsai érsek.¹⁰⁸

Történeti demográfiai szempontból nagyon fontos III. Béla uralkodása. Ugyanis 1181-ben felállította a királyi kancellária¹⁰⁹ intézményét, valamint kibontakozott a hiteles helyek tevékenysége.

Az 1181-ben felállított királyi kancellária – az eddig magyar történelemben példátlan – feladata volt, hogy minden a magyar uralkodó elé kerülő ügyet foglaljanak írásba – III. Béla e lépését tekinthetjük a magyar hivatalos írásbeliség kezdetének.

A kora középkori Magyarországon – és Európában – az írni és olvasni tudás szinte kizárólagosan az egyház privilégiuma volt. A korszakból ránk maradt írásbeli – történeti – emlékeink elsődlegesen az egyház tagjainak „irodalmi” tevékenységéből származik. Ebben az időszakban a jogi ügyletek is szóban kötöttek, ezért is történelmi jelentőségű III. Béla rendelkezése az írásbeliségről. Sajnálatos azonban az, hogy az egyházi tollforgatók nem mentesek a dinasztii-

¹⁰⁸ III. István halála (1172. március 4.) és III. Béla koronázása (1173. január 13.) között hosszabb idő telt el, mivel az új király csak 1172 tavaszán tért haza Bizáncból. Ekkor szembesült azzal, hogy a Bizánchoz fűződő kapcsolatai miatt nem egységes a támogatottsága, egyesek – így saját anyja is – öccsét, Gézát látták volna szívesen a trónon, ezért Béla félreállította testvérét, de miután Géza fellázadt, III. Béla 1174-ben, majd sikeres szökése után 1177-ben ismét börtönbe záratta őt.

¹⁰⁹ Cancellarius névvel eredetileg azt a személyt illették, aki törvényszolgaként a bíróságot és a peres feleket elválasztó rácsnál (latin: cancelli) állt. Később a kancellár szó jelentésváltozáson ment keresztül (a Karoling udvarban 858-tól, a pápai udvarban 11. század elejétől, Magyarországon 12. század végétől jelenik meg a tisztség hiteles forrásokban), róla kapta a nevét az az intézmény, amely a középkori uralkodói (császári, pápai, királyi) udvarokban állandó jelleggel a hivatali írásbeliség intézésével, vagyis az oklevelek kiállításával volt elfoglalva. Élén a kancellár egyben főpap is volt, aki többnyire a székhelyén tartózkodott, így ténylegesen az alkancellár felügyelte a jegyzők (notarius) és írnokok (scriptor) munkáját. A későbbi időkben Magyarországon a kancellárnak az írásbeli munka intézése mellett az uralkodó helyettesítéséből önálló joghatósága alakult ki és rendes udvari bíró lett belőle. A kancellária ekkorra már differenciálódott, s az írásbeli munka végzésével több irodában is foglalkoztak. Magyarországon a kancelláriának szerves kapcsolata volt az irodalommal: kevés történetírónk szinte mindegyike az uralkodó körül működő írószerv alkalmazottja volt, de feltehető ez azon szerzők esetében is, akiknek a nevét nem ismerjük. Ennek következtében magyarországi sajátosságként kialakult az az európai összehasonlításban különös jelenség, hogy az oklevelek elbeszélő részei (narrációi) gyakran irodalmi értéket ütnek meg, sokkal hosszabbak nyugati társaiknál.

kus propagandától, akik a múlt emlékeit a „megbízó” érdekeinek megfelelően „rajzolták” meg. A ránk maradt oklevelek mellett különösen fontos számunkra néhány, a 12. század korszakából ránk maradt írásos emlék. Elsődlegesen Anonymus *Gesta Hungarorum*¹¹⁰ című alkotása kerülhet itt említésre.

Szintén fontos számunkra, hogy III. Béla uralkodása alatt indult meg igazán a magyar fiatalok külföldön történő egyetemlátogatása. Külföldi egyetemen tanult Anonymus¹¹¹ is, aki III. Béla névtelen – anonymus – jegyzője volt. A 12. századról – többek között – az ő írásából (*Gesta Hungarorum*) vannak ismereteink.

Uralkodása vége felé állították össze a Pray-kódexet,¹¹² mely egyebek mellett fenntartotta a Halotti beszéd és könyörgés¹¹³ szövegét is.

¹¹⁰ *Gesta Hungarorum* eredetileg két magyar történeti mű címe. A latin kifejezés *A magyarok viselt dolgait* jelenti. Az első – 1200 körül keletkezett – mű Anonymustól származik, amely a honfoglalástól I. (Szent) István koráig terjedő időszakot dolgozza fel. A második – 1283 körül keletkezett – mű már Kézai Simon *Gesta Hungarorum*-ja, amely a honfoglalástól IV. (Kun) László király uralkodásáig (1272–1282) tájékoztatja az olvasót a magyar történelem első évszázadairól. Mindkét *Gesta Hungarorum* latin nyelvű gesta, és eredeti példánya egyiknek sem maradt fenn.

¹¹¹ Anonymus születési és halálozási idejéről, illetve személyről nincsenek pontos adataink, azonban a történelemtudomány elfogadta, hogy III. Béla király névtelen (latinul: anonymus) jegyzője volt – egyes tudományos fejtegetések szerint személye azonos Péter győri püspökkel. (Latinizált) – ismeretlen – nevének kezdőbetűje mindenesetre P-vel kezdődik, mert magát csak „P. mester”-ként jelölte („P. dictus magister”, az általános filológiai értelmezés szerint „a mesternek mondott P”). Művének, a *Gesta Hungarorum*-nak egyetlen, 13. századi példánya az Országos Széchényi Könyvtárban található. A latinul írt művet Lethenyey István pécsi kanonok (1791), Mátyás István (1799) és Szabó Károly (1860) fordították magyarra. A *Gesta Hungarorum* helyi vonatkozásaiból annyi állapítható meg biztosan, hogy a szerző a Felső-Tiszavidékről származott, és az itt birtokos Abákhöz szoros kapcsolat fűzte. Az előszóból kiderül, hogy iskolai tanulmányait Nyugat-Európában, valószínűleg Párizsban végezte és ott ismerkedett meg a regényes *Gesta* újszerű műfajával, melyet mintául vett a magyar honfoglalás történetének megírásához. HÓMAN BALINT – SZEKFI GYULA: *Magyar Történet*. I. kötet, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 304–308. p.

¹¹² A 12. század közepén vagy végén keletkezett hártya kézirat 1813-ban – a rá először már 1770-ben hivatkozó Pray György jezsuita történész után – kapta a nevét. Jelentőségét leginkább az adja, hogy az első magyar összefüggő nyelvemlék, a Halotti beszéd és könyörgés őrző kódexe, valamint benne található az egyetlen magyarországi, korai eredetű évkönyvi feljegyzés, az ún. Pozsonyi Évkönyv, mely az eseményeket 997-től 1203-ig vezeti. Műfaját tekintve a kódex fő része szakramentárium, vagyis a mise végzéséhez szükséges liturgikus szövegek gyűjteménye. Ezt a Kálmán-kori zsinati határozatok szövege és Konstanzi Bernold (1054–1100) *Micrologus* című liturgia-magyarázata egészíti ki: Kisebbs liturgikus bővítmények is találhatók benne. Másolásának helye valamelyik magyarországi, Szent Jánosról nevezett (talán a boldvai) bencés monostor volt, ahonnan 1203 után esetleg Somogyváron keresztül 1228-ra Deákiba, a pannonhalmi monostor perjeliségebe jutott. Innét 1241-ben Pozsonyba vitték, ahol a káptalan könyvtárában maradt fenn. Liturgia-történeti értékét a magyar szentek könyörgései adják, az irodalomtörténet szempontjából még nagyobb jelentőségű azonban, hogy itt maradt fenn az egyik korai drámai emlékünknél, a *Quem queritis* kezdetű húsvéti misztériumjáték. A művészettörténet szempontjából jelentősek színezett tollrajzai, zenetörténetileg pedig hangjelzése (notációja). Jelenleg az Országos Széchényi Könyvtárban őrzik Budapesten. *A Pallas Nagylexikona*. 14. kötet, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Bp., 1897, 208. p.

¹¹³ A legkorábbi összefüggő magyar nyelvemlék egy 26 soros temetési beszéd és egy hozzá kapcsolódó 6 soros imádság a halottért. A Pray-kódex szakramentáriumának függelékében, a latin

III. Béla uralkodásának első felében nem vállalt látványos és nagyszabású külpolitikai akciókat, egyfelől fontosabbnak tartotta a belső helyzet stabilizálását, másfelől – ismerve Bizánc erőviszonyait – 1180-ig, I. Mánuel haláláig a szívélyes és baráti viszony fenntartására törekedett a „görög” birodalommal.

I. Mánuel 1180. szeptember 24-én bekövetkezett halála után III. Béla sem tétlenkedett, már 1181 elején visszafoglalta Bizánctól Dalmáciát, amelyet Velence többször próbált – sikertelenül – elhódítani Magyarországtól.

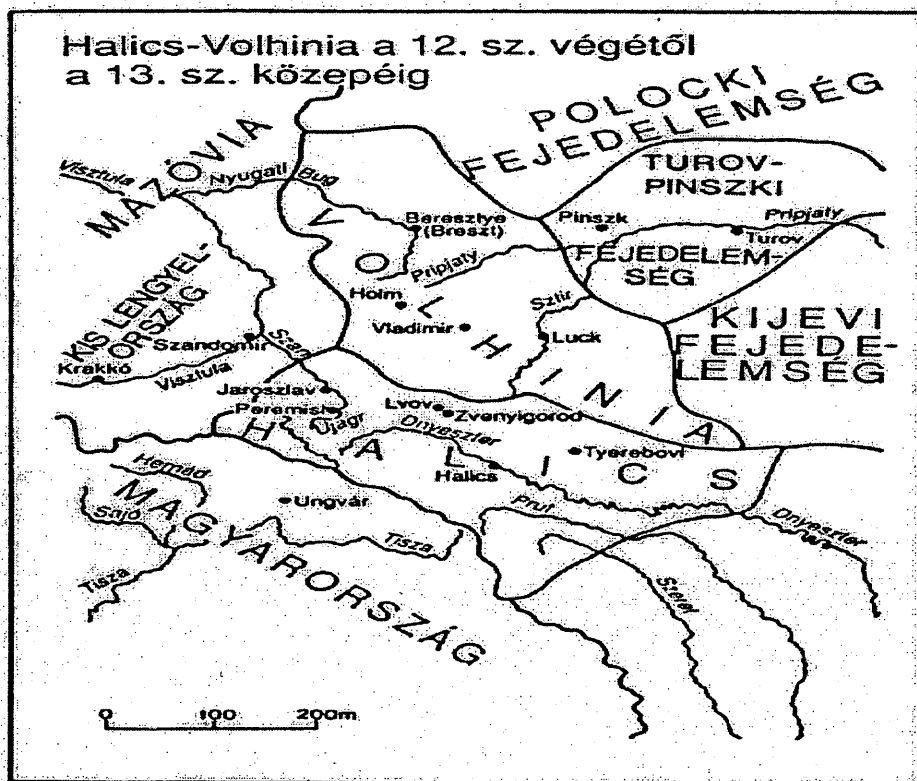
Két évvel később, 1183 őszén pedig már a szerb Nemanja Istvánnal hadjáratot vezetett a Bizánci Birodalom ellen.

III. Bélának komoly hatalmi ambíciói voltak, ugyanis az 1188 során a trónjáról elűzött halicsi fejedelmet, aki udvarába menekült, fogságra vetette, és seeregével elfoglalta Halicsot, melynek kormányzását ifjabb fiára, András hercegre – a későbbi II. Andrássra – bízta. A halicsi magyar uralom azonban kérészerűtlennek bizonyult. Még 1189-ben III. Béla segédcsapatokat küldött a szorongatott helyzetben lévő – orosz támadásoknak kitett – András hercegnek Halicsba. A III. Béla fogságából megszökött halicsi fejedelem azonban elűzte András herceget és visszafoglalta országát és trónját.¹¹⁴

Halics a Szan és a Dnyeszter folyók felső folyása mentén kialakult keleti szláv fejedelemség, mely nevét Halics városáról kapta. Területe a 10. század végén került a kijevi Rusz fennhatósága alá. A 12. század derekán önállósodott, 1199 óta a szomszédos Volhíniával (Lodomeria) alkotott közös fejedelemséget. A 12–13. század folyamán az Árpádok számos hadjáratot vezettek Halicsba, a 12. század végétől a fejedelemség meghódítására törve, ám tartós magyar uralom nem alakult ki. 1240-ben a tatárok feldúlták, majd fejedelmei a tatárok adófizetőivé váltak.

nyelvű temetési szertartás végén kapott helyet. A kódex e részét 1192 és 1195 között másolták, de a magyar szöveg már a mintapéldányban is szerepelt, nyelvválapota szerint a 12. század közepére datálható. A magyar temetési beszéd után közvetlenül olvasható egy hasonló tartalmú, kicsit részletesebb latin prédikáció, a magyar változat mintája. A magyar beszéd készítője átszerkesztette a latint, leegyszerűsítette a szöveget, ugyanakkor valamennyi stíluselemet ügyesen adaptálta az ismétléstől a felkiáltásig és a figura etymologica-ig (halálnak hálálával halsz). A prédikáció latinul nem tudó hívek számára készült, akik alapvető hittani ismeretekkel rendelkeztek. A beszéd utal a teremtsékre, a bűnbeesésre, ennek következményére, a halálra, majd a halottért való imádságra szólítja fel a híveket. Maga a könyörgés kötött: a latin imádság szó szerinti fordítása. A magyar prédikáció nyelviileg olyan kifogástalan, amennyire csak egy többször elhangzott beszéd lehet: a szóban kiérlelt változatot írta le egyszer valaki. Ez a változat azonban nem csak néhány alkalomra szólt, hanem a magyar nyelvű sírbeszéd modellje lehetett. I. Károly király temetésén 1342-ben Telegdi Csanád érsek hasonló tartalmú beszédet mondott. Jelentőségét növeli, hogy a sírbeszéd műfaja nem volt ekkor általánosan elterjedt Európában, s a népnyelvi prédikációk lejegyzése sem volt gyakori.

¹¹⁴ JÁMBOR JÁNOS: *Magyarország rövid európai története*. Zsonoeszt Kft. Libra Kiadója, Dunakeszi, 1989, 52. p.

Forrás: Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9-14. század)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994, 253. p.

A 12. század végére – III. Béla uralkodásának köszönhetően – ha túlzó is Magyarország képében európai nagyhatalmat látni, azonban tény, hogy III. Béla külpolitikája, hódításai, (aragón, bizánci, francia és német) házassági kapcsolatai, valamint a két – a bizánci és a német – császár között betöltött közvetítő szerepe hazánk nemzetközi súlyát jelentősen megnövelte. A magyar uralkodó mindenképp egy konszolidált, erős Magyarországot hagyott utódaira és a 13. századra.

III. Béla 1196. április 23-án halt meg, földi maradványait Székesfehérváron temették el.¹¹⁵

¹¹⁵ III. Béla és első felesége, Chatillon Ágnes földi maradványai az Árpád-házi házaspárjaink közül egyetlenként elkerülték a pusztulást és az enyészetet, s 1848-ban rábukkantak csontvázaikra.

Felhasznált Irodalom

- ÁCS Zoltán: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Kossuth Kiadó, Bp., 1984.
- ANONYMUS: *Gesta Hungarorum* (fordította: PAIS Gyula), Magyar Elektronikus Könyvtár: www.mek.iif.hu.
- BÁN Péter (szerk.): *Magyar Történelmi Fogalomgyűjtemény*. I. kötet, Eger, 1980.
- BERTÉNYI Iván – DIÓSZEGI István – HORVÁTH Jenő – KALMÁR János – SZABÓ Péter: *Királyok Könyve, Magyarország és Erdély királyai, királynői, fejedelmei és kormányzói*. Officina Nova, Bp., 1997.
- BERTÉNYI Iván: *Szent István és öröksége 1000–1440*, Kulturtrade Kiadó, Bp., 2003.
- BÍBORBANSZÜLETETT Konstantin: *A birodalom kormányzása*. (fordította: MORAVCSIK Gyula), Lectum Kiadó, Szeged, 2003.
- CZEGLÉDY Károly: *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig*. Bp., 1969.
- CZEGLÉDY Károly: *Névtudományi előadások*. Bp., 1970.
- FONT Mária: *Magyarok és szlávok az Árpád-kor végéig. A Kárpát-medence szláv népei és a magyarság*. In KRISTÓ Gyula – MAKK Ferenc: *Árpád előtt és után*, Somogyi Könyvtár, Szeged, 1996.
- GERGELY Jenő – KARDOS József – ROTTLER Ferenc: *Az egyházak Magyarországon*. Korona Kiadó, Bp., 1997.
- GYÉMÁNT Richárd – SZONDI Ildikó: *Az erdélyi szászok a népszámlálási adatok tükrében*. Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica, Tomus LXIII., Fasc. 19., Szeged, 2003.
- GYÉMÁNT Richárd – KATONA Tamás – SZONDI Ildikó: *Demográfia*. Második átdolgozott kiadás, Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2004.
- GYÉMÁNT Richárd – KATONA Tamás – SZONDI Ildikó: *Demográfia*. Harmadik átdolgozott kiadás, Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2006.
- GYÉMÁNT Richárd – KATONA Tamás – SZONDI Ildikó: *Demográfia*. Negyedik átdolgozott kiadás, Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2006.
- HEKA László: *Adalékok Horvátország alkotmánytörténetéhez*. Gold Press Nyomda, Szeged, 2001.
- HEKA László: *A délszláv államok alkotmánytörténete*. Gold Press Nyomda, Szeged, 2002.
- JÁMBOR János: *Magyarország rövid európai története*. Zsonoeszt Kft. Libra Kiadója, Dunakeszi, 1989.
- Kálmán Király *Dekrétomainak Első Könyve*. „CompLex Kiadó Kft. – 1000 év törvényei” című internetes adatbázis: www.1000ev.hu. (Letöltés ideje: 2007. július 1.)
- DR. KÁVÁSSY Sándor: *Magyar történelem a legrégebb időktől 1301-ig*. Kézirat, Tankönyvkiadó, Bp., 1987.

- Képes Krónika*. (ford.: GERÉB László), Magyar Hírlap – Maecenas Kiadó, Bp., 1993.
- KÉZAI Simon mester *Magyar Krónikája*. Magyar Elektronikus Könyvtár: www.mek.iif.hu.
- DR. KISZELY István honlapja: <http://istvandr.kiszely.hu/ostortenet/013.html>. (Letöltés ideje: 2007. június 15.)
- KOVACSICS József: *Történeti demográfia*. KSH, Bp., 1996, In KLINGER András (szerk.): *Demográfia*. KSH, Bp., 1996.
- KOVACSICSNÉ NAGY Katalin: *Statisztika*. Rejtjel Kiadó, Bp., 1997.
- KRISÓ Gyula: *História és Kortörténet a Képes Krónikában*. Magvető Kiadó, Bp., 1977.
- KRISTÓ Gyula: *Magyarország Történetét 895–1301*. Kézirat, Tankönyvkiadó, Bp., 1977.
- KRISTÓ Gyula: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Magvető Kiadó, Bp., 1983.
- KRISTÓ Gyula: *Az Árpád-házi uralkodók*, IPM Könyvtár, Bp., 1988.
- KRISTÓ Gyula: *A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig)*. Szegedi Középkor-történeti Könyvtár 3., Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1993.
- KRISTÓ Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.
- KRISTÓ Gyula: *Magyarország lélekszáma az Árpád-korban*. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Millecentenáriumi előadások, KSH, Bp., 1997.
- KRISTÓ Gyula: *A magyar nemzet megszületése*. Szegedi Középkor-történeti Könyvtár 8, Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1997.
- KRISTÓ Gyula – MAKK Ferenc: *A kilencedik és tizedik század története*. Magyar Századok, Pannonica Kiadó, Bp., 2001.
- KRISTÓ Gyula: *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában*. Szukits Könyvkiadó, Szeged, 2003.
- KRISTÓ Gyula – MAKK Ferenc: *Az Árpádok – fejedelmek és királyok*. Szukits Könyvkiadó, Szeged, 2003.
- KRISTÓ Gyula: *Magyarország története 895–1301*. Osiris Kiadó, Bp., 2006.
- MAKK Ferenc: *Egy érdekes évszázad, Magyarország a 12. században*. in.: KRISTÓ Gyula – MAKK Ferenc (szerk.): *Árpád előtt és után*. Somogyi Könyvtár, Szeged, 1996.
- MAKK Ferenc: *A tizenkettedik század története*. Magyar Századok, Pannonica Kiadó, Bp., 2000.
- MAKKAI László – MÓCSY András (szerk.): *Erdély története. I. kötet. A kezdetektől 1606-ig*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1988.
- MAREK, Miloš: Besenyők és azok Szlovákia mai területén. In *Kisebbségkutatás*, Bp., 2003. 4. szám.
- NAGY Gábor (szerk.): *Magyar középkor Az államalapítástól Mohácsig*. (Forrásgyűjtemény), Könyves Kálmán – Nodus Kiadó, Bp., 1995.

- ORTUTAY Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon. I. kötet*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1981.
- ORTUTAY Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon. II. kötet*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1981.
- Pallas Nagylexikona. 7. kötet*, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Bp., 1897.
- Pallas Nagylexikona. 12. kötet*, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Bp., 1897.
- Pallas Nagylexikona. 14. kötet*, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Bp., 1897.
- RÁTH Zoltán: *Magyarország statisztikája*. Bp., 1896.
- REPGOW, Eike von: *A Szász tükör*. Pólay Elemér Alapítvány – Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2005.
- SZÉKELY György (főszerk.) – BARTHA Antal (szerk.): *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1984.
- SZÉKELY György: *Államalapítás Kelet és Nyugat határán*. In GERGELY Jenő – IZSÁK Lajos (szerk.): *A magyar Államiság ezer éve*, ELTE, Eötvös Kiadó, Bp., 2001.
- Terebess Ázsia Lexikon*: <http://www.terebess.hu/index.html>.
- ÚJLAKY István: „*Nemzettankönyv*”. Kráter Műhely Egyesület, Bp., 1996.
- VOGEL Sándor: *Az erdélyi szászok. Honismeret*, 2001/3, XXIX.

RICHÁRD GYÉMÁNT

THE DEMOGRAPHIC CHARACTERISTIC OF THE 12TH CENTURY

(Summary)

As a means of recording the passage of time, the 12th century was that century which lasted from 1101 to 1200, but this essay review the demographic situation from the reign of King Coloman (1095–1116) to Béla III (1173–1196). The twelfth century weren't peaceful, but Hungary slowly developed a feudal economy. Hungary became firmly a part of western civilisation. By the reign of Béla III, Hungary was one of the leading powers in southeastern Europe. Béla III reformed the administration, modelling it on that of the Byzantine Empire. Settlers from Germany came to Hungary and in the 12th century foreign visitors described it as a prosperous country. Furthermore in the late 12th (and early 13th century) trade flourished and new towns were created. Some historians, especially Hungarians, support the theory that the Magyars' percentage in the Carpathian Basin was at an almost constant 80% during the Middle Ages.